

The Mosque in Public School Textbooks: From the Current State to the Desired State

Sayyid Sajjad Tabatabaei Nejad, Assistant Professor of Department of Culture and Education, Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq (AS) University. Tehran. Iran. Email: s.tabatabaee@isu.ac.ir. (Corresponding Author)

Mohammad Javad Keshani, Ph.D. candidate in cultural policy, Faculty of Islamic Studies, Culture and Communication, Imam Sadiq (AS) University. Tehran. Iran. Email: Javadkeshani.75@gmail.com

Abstract

Nurturing future generations based on desirable values is essential for any nation. In Islam, and particularly in our country, the institution of the mosque has immense potential in this regard. Therefore, familiarizing the new generation with this institution is of great importance. Education and the family, as the two central institutions to achieving this goal, and textbooks, as a comprehensive educational resource that serves as a bridge between school and family, play a significant role. This research examines the relationship between the institution of the mosque and the content of textbooks. In this research, interviews and document analysis were used to collect data, and qualitative content analysis was used to analyze the collected data. The findings of this research are divided into two levels: 1. The current state of textbooks concerning the mosque and 2. The desired state of textbooks about the mosque from the perspective of experts. At the first level of this research, 45 basic themes, 9 organizing themes, and 4 overarching themes were obtained, indicating that textbooks focus on four concepts: the importance of the mosque, the functions of the mosque, the way of interacting with and the mosque-based lifestyle, and examples of the mosque. At the second level, 72 basic themes, 10 organizing themes, and 3 overarching themes were extracted, indicating the need to pay more attention to concepts such as understanding the mosque and the relationship based on this understanding, the various functions of the mosque, and the method of content delivery from the perspective of experts in this field.

Keywords

Education, General Education Course, Primary Course, First Secondary Course, Textbook, Mosque.

مسجد در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی؛ از وضعیت موجود تا مطلوب

سیدسجاد طباطبایی نژاد^۱، محمدجواد کشانی^۲

چکیده

تربیت نسل آینده مبتنی بر ارزش‌های مطلوب، برای هر ملت یک امر ضروری است. در این میان در دین اسلام و به‌ویژه کشور ما، نهاد مسجد از ظرفیت بسیار زیادی در این زمینه برخوردار است. از این رو، انس و آشنایی نسل جدید با این نهاد، اهمیت بسیاری دارد. آموزش و پرورش در کنار خانواده، دو نهاد اصلی برای حصول به این مهم هستند و کتاب درسی به‌عنوان منبع آموزشی فراگیر که یکی از بسترهای پیوند میان مدرسه و خانواده ملاحظه می‌شود، نقش حائز اهمیتی در این خصوص دارد. این پژوهش به بررسی نسبت نهاد مسجد و محتوای کتاب‌های درسی پرداخته است. در این پژوهش از مصاحبه و مطالعات اسنادی برای جمع‌آوری اطلاعات و از روش کیفی تحلیل مضمون برای تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده، استفاده شده است. یافته‌های پژوهش حاضر به دو سطح: ۱. وضعیت موجود کتب درسی در نسبت با مسجد و ۲. وضعیت مطلوب کتب درسی در نسبت با مسجد در نگاه کارشناسان و خبرگان تقسیم می‌شود. در این پژوهش در سطح اول، ۴۵ مضمون پایه، ۹ مضمون سازمان دهنده و ۴ مضمون فراگیر به دست آمد که مضامین فراگیر، نشان‌دهنده توجه کتب درسی به ۴ مفهوم اهمیت مسجد، کارکردهای مسجد، نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی و مصادیق مسجد بوده است. در سطح دوم، ۷۲ مضمون پایه، ۱۰ مضمون سازمان دهنده و ۳ مضمون فراگیر، استخراج شده است که نشان‌دهنده لزوم توجه بیشتر به مفاهیمی همچون درک از مسجد و ارتباط مبتنی بر این درک با آن، کارکردهای گوناگون مسجد و روش انتقال محتوا از نگاه کارشناسان این حوزه است.

واژگان کلیدی

تربیت، دوره آموزش عمومی، دوره ابتدایی، دوره متوسطه اول، کتاب درسی، مسجد.

مقدمه

مسجد در نگاه دینی، کانون ایمان و تقوا، مهمان‌خانه خدا روی زمین (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۴۷)، جایگاه نزول برکات و خیرات آسمانی (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۹۰)، خانه راز و نیاز و ذکر پروردگار و محل آرامش موحدان است. اهالی مسجد، زائران خدا و مورد توجه ویژه او بوده و از این رو در ادبیات روایی به مسجد و جایگاه آن در فرایند رشد و تعالی انسان، تأکید بسیار ویژه‌ای شده است (نک: محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷: ۳۰-۲۴). در یک تبیین تربیتی، با توجه به آنکه هدف خلقت انسان، عبودیت یا رسیدن به جایگاه خلیفه‌اللهی در نظر گرفته شده است، در این میان، هدف واسطی به‌عنوان کسب هویت دینی در سه بعد «ایمان»، «تجربه احساسات دینی» و «پیاپی‌سازی ایمان در زندگی»، معرفی می‌گردد که مسجد، بهترین و کامل‌ترین بستر برای کسب ایمان، تجربه احساسات دینی و جاری شدن ایمان در زندگی به شمار می‌آید (نک: نوذری، ۱۴۰۱: ۳۲-۲۸).

افزون بر این، مسجد برخلاف دیگر معابد سایر ادیان، تنها جایگاه عبادت و نیایش دینی نیست، بلکه نهادی با کارکردهای متعدد است که علاوه بر بعد عبادی، کانون ارشاد، مرکز تعامل و تعاون اجتماعی و نظام سیاسی و اجتماعی به شمار می‌آید (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۱). بر این اساس، مسجد در جریان نهضت‌های بزرگ اسلامی، کانون بیداری و آگاهی مردم و گروه‌های اجتماعی، نقش بسیاری داشته تا جای که پیروزی و همچنین پیشرفت انقلاب اسلامی ایران نیز مرهون مسجد به‌عنوان یک نقش بی‌بدیل است. در حقیقت، مسجد، بستر بسیار مناسبی برای کنش‌های مردمی و نقش‌آفرینی آن‌ها در راستای اهداف انقلاب اسلامی به حساب می‌آید. با گذشت زمان و فاصله گرفتن از روزهای ابتدایی انقلاب اسلامی و پیدایش نسل‌های جدید، متأسفانه به دلیل غفلت از مسجد، نقش آن کمرنگ شده و حضور نسل‌های جدید در مسجد، رفته‌رفته کاهش پیدا کرده است.

یکی از مهم‌ترین دلایل کمرنگ شدن نقش مسجد در جامعه، عدم حضور در مسجد و شناخت نسل‌های جدید از این مکان مقدس است. وقتی نوجوانان که در حقیقت، پیشران اصلی آینده جامعه می‌باشند، در زندگی خود اثری از مسجد نبینند، با تغییر نسل و به‌مرور، مسجد کارکرد خود را در جامعه از دست خواهد داد. بر پایه این روایت مشهور از امام صادق (ع): «عَلَيْكَ بِالْأَحْدَاثِ فَإِنَّهُمْ أَسْرَعُ إِلَى كُلِّ خَيْرٍ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۹۳) و پاره‌ای دیگر از روایات در این باره (نک: ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۱، ۸۲؛ دیلمی، ۱۴۰۸: ۸۴)، یکی از سریع‌ترین طرق برای اصلاح هر امری به سمت

خیر در جامعه، سرمایه‌گذاری بر روی کودکان و نوجوانان است؛ چه اینکه این دست از مخاطبان، به‌ویژه زمانی که هفت سال دوم زندگی خویش را سپری می‌کنند که در ادبیات روایی (برای نمونه نک: حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۱: ۴۷۶) و نیز روان‌شناسی (نک: باهنر، ۱۳۷۸، سراسر اثر)، سال‌های تعلیم، تأدیب و شکل‌گیری ساختار شخصیتی و رفتاری انسان، معرفی شده است (جهت مطالعه بیشتر، نک: نوذری، ۱۳۹۶، سراسر اثر)؛ که از زمینه فطری آماده‌تری برای پذیرش آموزه‌های دینی برخوردارند و به تعبیر امام خمینی (ره)، دورانی را پشت سر می‌گذرانند که درخت معصیت برومند نیست و سلطنت شیطان در نفس مستحکم نشده و نفس، جدید العهد به ملکوت و قریب الافق به فطرت الله است (خمینی، ۱۳۷۸: ۳۵).

در حال حاضر بیش از ۲۰ نهاد در حوزه مسجد به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم فعالیت می‌کنند (قمی، ۱۳۹۹) که در این میان، به نظر می‌رسد یکی از مهم‌ترین نهادهای فعال در این حوزه، نهاد رسمی تعلیم و تربیت و وزارت آموزش و پرورش بوده که به‌طور مستقیم بر جامعه مخاطب کودک و نوجوان در سراسر کشور، اثرگذار است. مرکز رسیدگی به امور مساجد، در اسناد بالادستی خود به اهمیت ارتباط با آموزش و پرورش به‌صورت جدی پرداخته و در راهبرد شماره دو خود، مستقیماً مساجد را به‌تعامل با مدارس در راستای انس دانش‌آموزان با مساجد مکلف کرده است (سند تعامل مناسب مسجد با کودک و نوجوان، ۱۳۹۷: ۳۴)؛ اما این تعامل از سوی دیگر آن‌که آموزش و پرورش باشد نیز بسیار دارای اهمیت است و در دومین راهکار، ذیل هفتمین هدف عملیاتی سند تحول بنیادین به مسئله نهادینه‌سازی و تقویت همکاری مدرسه با مراکز فرهنگی و علمی محله به‌ویژه مساجد، اشاره شده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۴۱).

نظام آموزش و پرورش کشور در حیطه‌های گوناگونی می‌تواند به‌تعامل با نهاد مسجد بپردازد؛ از جمله این حیطه‌ها، می‌توان به برنامه درسی، منابع انسانی، تأمین فضا و تجهیزات، راهبری و مدیریت و... اشاره کرد؛ که در این میان، شاید بتوان محوری‌ترین حیطه را برنامه درسی دانست، جایی که فرصت‌های تربیتی نظام‌مندی را برای طیف گسترده مخاطبان آموزش و پرورش در راستای تحقق حیات طیبه، طراحی نموده است (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰: ۳۷۲). یکی از اصلی‌ترین جایگاه‌های ظهور هر برنامه درسی، محتوای آموزشی تعیین شده بر مبنای اهداف آموزشی، به‌ویژه «کتاب‌های درسی» به‌شمار می‌آیند؛ به عبارت دیگر، کتب درسی یکی از اصلی‌ترین

ابزارها در برای تحقق برنامه درسی می‌باشد؛ از این رو در راستای تعامل ذکر شده توسط آموزش و پرورش با مسجد، ضروری است تا کتاب‌های درسی برای دستیابی دانش‌آموزان به اهداف شناختی در این حوزه (شناخت نقش و کارکردهای مسجد در زندگی) و به دنبال آن، اهداف گرایشی (تشویق و ترغیب به حضور در این نهاد متعالی)، محتوای غنی را در خود سامان بخشی نماید.

به مفهوم مسجد تاکنون در کتاب‌های درسی مختلف از جهت‌های گوناگون همچون احکام نماز جماعت، آداب حضور در مسجد، کارکردهای اجتماعی مسجد، سبک زندگی مسجدی و مصادیق برتر مساجد اسلام، پرداخته شده است. پژوهش حاضر به دنبال آن است تا با بررسی مضمون مسجد و مضامین مرتبط با آن در کتب درسی دوره ۹ ساله آموزش عمومی (شش‌ساله ابتدایی و سه سال متوسطه اول)، ضمن تحلیل وضعیت موجود به ارائه پیشنهادهایی کاربردی برای بهبود محتوای آموزشی مرتبط با موضوع مسجد بپردازد. قابل ذکر است که پژوهش حاضر اصلاح کتب درسی را صرفاً راهکار جذب دانش‌آموزان به مسجد ندانسته و البته در بعد ایجاد دانش و تقویت نگرش نسبت به مسجد، این امر را بسیار ضروری قلمداد می‌کند، اما برای تحقق این مسئله در بعد رفتاری و گرایش دانش‌آموزان به مسجد لازم است تا نه تنها سایر عوامل انسانی اثرگذار بر کودک در فرایند آموزش از جمله مدیر مدرسه، معلم، والدین و هم‌سالان به ایفای نقش لازم خویش بپردازند، بلکه با یاری دیگر نهادهای اثرگذار در این حوزه، در سطوح کلان سیاست‌گذاری و سطوح اجرایی، اقدامات مستمر و هدفمند داشت.

بر این اساس، پژوهش حاضر پاسخ به دو پرسش اصلی ذیل را دنبال می‌کند:

۱. وضعیت موجود معرفی «مسجد» در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی به چه صورت است؟

۲. وضعیت مطلوب معرفی «مسجد» در کتاب‌های درسی به چه صورت باید باشد؟

ادبیات نظری

پیشینه اندیشه سیاست‌گذاری در حوزه فرهنگ را می‌توان به اندازه قدمت بشریت دانست. این تلاش‌ها از سوی انبیاء (ع) و صالحان در قالب نوعی اهتمام (در سطوح مختلف) به وجه نمادین حیات اجتماعی قابل تبیین است. از این رو، ادیان الهی و به‌ویژه دین اسلام، یک برنامه منسجم اجتماعی بوده و همواره نیازمند طراحی یک

پایگاه اجتماعی بوده‌اند. این پایگاه اجتماعی غیر از تشکیل حکومت بوده و در حقیقت، مکانی برای اجتماع امت است. حقیقت کنیسه، کلیسا و مسجد نیز برای این امر شکل گرفته است. مسجد به‌عنوان پایگاه اجتماعی دین اسلام در نسبت با سایر ادیان، از نقش بسیار با اهمیت‌تری برخوردار است.

مسجد

مسجد، از زمان ظهور اسلام به‌عنوان نماد شریعت آسمانی، مطرح شده است. علت نام‌گذاری آن بدین دلیل بوده که در فرهنگ دینی، نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است. مساجد اسلامی از گذشته در کنار مهم‌ترین فضاهای عبور و مرور زندگی روزمره مردم مانند بازارها و میدان‌ها واقع شده‌اند؛ چرا که زندگی دنیوی مردم با زندگی اخروی آنها در هم آمیخته است و عبادت و سلوک معنوی در بطن زندگی اجتماعی مردم جاری است.

کارکرد مسجد در نظام اجتماعی اسلام، همچون کارکرد خانه برای نظام خانوادگی است؛ به عبارت دیگر، همان‌طور که امور خانواده بر محور خانه شکل گرفته است، امور اجتماعی نیز باید بر محور مسجد شکل بگیرد. رهبر معظم انقلاب در این رابطه می‌فرماید: «مسجد را نباید تنها ساختمانی پنداشت که با ندای اذان، مسلمانان را برای ادای فریضه پنج‌گانه در خود جمع می‌کند و نقشی جز ظرف مکانی ندارد. مسجد صرف‌نظر از بنای ظاهری، نهادی اثرگذار و تعیین‌کننده در جامعه اسلامی است؛ چه اینکه مسجد هنگام ظهور و در دوران بالندگی امت اسلامی، قلب تمدن اسلامی بوده و در حوزه کارکرد، نه تنها محلی برای عبادت، بلکه محور تعاملات اجتماعی بوده است» (خامنه‌ای، ۱۳۸۹)

مسجد به واسطه ایجاد ارتباط مستقیم میان مخاطبان، روابط چهره به چهره و دریافت بازخوردهای فوری، تأثیرات عاطفی، احساسی و روحی خاصی بر مخاطب داشته است و از این منظر، مسجد در جامعه اسلامی، مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی بوده و همواره به‌عنوان منبع حرکات فرهنگی و معنوی عمل کرده است (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۱) و نه تنها در بعد تزکیه معنوی، بلکه به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است؛ از همین رو، مسئله تعلیم و تربیت همواره یکی از کارکردهای جدی مسجد بوده و به نحوی در مسجد، جریان دارد تا جایی که به‌عنوان مثال برخی از مساجد همچون جامع الازهر با گسترش فعالیت‌های خود، بعد از مدتی به‌عنوان یک دانشگاه شناخته شدند (احمد، ۱۳۸۴: ۵۰).

در عرصه سیاسی، استقلال نهاد قدرتمند مرجعیت که به ویژه در مقاطعی از تاریخ

شیعه قدرتی قابل اعتنا در مقابل قدرت سیاسی بوده است و نیز تولید بیشتر مساجد توسط روحانیت و علاوه بر آن، ارتباط نزدیک و صمیمی بین مردم و مرجعیت شیعه، این امکان را فراهم ساخته است که مساجد نقش فعال‌تری در مسائل سیاسی ایفا کنند. در انقلاب اسلامی، مساجد به عنوان یکی از ارکان عمده انقلاب یعنی سازمان و پایگاه اجتماعی گروه‌های مخالف رژیم در کنار دو رکن دیگر یعنی رهبری و ایدئولوژی به نقش آفرینی پرداختند و به عنوان یک نهاد مدنی بومی با ارائه کارکردهای گوناگون توانستند در مقایسه با سازمان‌ها و نهادهای مدنی مدرن، نقش بسیار مهمی در جامعه ایفا کرده و قابلیت مذهب و نهادهای مذهبی را به نمایش گذارند. از این رهگذر، مهمترین کارکردهای مساجد را می‌توان در سه کارکرد ارتباطی - رسانه‌ای، حمایتی - پشتیبانی و ایجاد همبستگی و هویت مشترک در میان توده‌ها طبقه‌بندی نمود، در این دیدگاه، حضور مؤمنان در مسجد یک گردهمایی سنتی ساده نیست، بلکه یک ساختار نشانه پردازی شده و ساختی از قراردادهای دین سیاسی - انقلابی است که باید با آن و هویت نهفته در احساس و کنش گروهی آن، کسب معنا و اخذ هویت کرد (نظری و حسن‌پور، ۱۳۹۱: ۸۸ و ۱۰۱).

کتاب درسی

کلاس‌های درس، نظام‌های پیچیده‌ای دارد و یادگیری در این نظام‌های کوچک و باز اجتماعی به عوامل بسیاری بستگی دارد؛ سه محور اصلی این عوامل، عبارت است از: معلم، آنچه می‌داند و انجام می‌دهد؛ دانش‌آموزان با تلاش‌ها و تجربیات قبلی آن‌ها و رسانه‌ها مثل کتاب درسی، مواد و فرصت‌هایی که در تدریس و یادگیری به کار برده می‌شود. این‌ها تنها بعضی از عوامل زنجیره برنامه‌های درسی و درنهایت، برنامه درسی تجربه شده است (Tarr et al, 2006: 60).

در این میان، کتاب درسی به‌عنوان محتوای آموزشی در اختیار دانش‌آموز و معلم، رسمی‌ترین رسانه در زمینه آموزش به شمار می‌آید که به‌رغم گسترش منابع مختلف آموزشی، همچنان نقش و اهمیت خود را در یادگیری و آموزش، حفظ کرده است. کتاب درسی به «اثر چاپ شده‌ای که برای یک دوره یا سال تحصیلی مهیا گردیده و دربردارنده حقایق و ایده‌ها درباره یک موضوع خاص است» (Guthrie, 2008: 102) و نیز «ابزار اصلی یادگیری که برای دستیابی به مجموعه خاصی از اهداف آموزشی، طراحی شده و توالی فعالیت‌های یادگیری را هدایت و راهنمایی می‌کند» (UNESCO, 2005: 20)، تعریف شده است.

کتاب‌های درسی در کشورهای گوناگون با سیاست‌های مختلفی طراحی می‌گردد. برخی از کشورها از سیاست متمرکز و برخی دیگر از سیاست‌های غیرمتمرکز پیروی می‌کنند. این کتاب‌ها در کشور ایران با توجه به سیاست متمرکزگرای در نظام آموزشی، مبتنی بر راهنمای برنامه درسی طراحی و تولید می‌گردند. دفتر تألیف کتاب‌های درسی ابتدایی و متوسطه نظری در سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش، متولی تولید کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی است. لازم به ذکر است که دوره آموزشی عمومی نیز بر اساس سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، مرکب از دوره ابتدایی و دوره متوسطه اول می‌باشد (برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۳).

پیشینه تجربی

با بررسی صورت گرفته در تحقیقات ناظر به موضوع مسجد، این پژوهش‌ها به طور کلی در ۵ دسته تقسیم‌بندی می‌شوند:

۱. مطالعات معماری؛ ۲. مطالعات اجتماعی؛ ۳. مطالعات تجربه‌کاوی؛ ۴. مطالعات فقهی؛ ۵. مطالعات سیاستی.

در حوزه معماری، مسجد بیشترین سهم پژوهش‌های انجام شده را دارا است و مطالعات سیاستی از کمترین سهم برخوردار هستند. در مطالعات سیاستی نیز سهم نهاد آموزش و پرورش از همه کمتر می‌باشد لذا پژوهش حاضر سعی دارد تا در مسئله کتب درسی آموزش و پرورش این خلأ مطالعاتی را جبران کند. قابل ذکر است تا زمان نگارش این مقاله، پژوهشی قابل توجه در زمینه نسبت میان مفهوم مسجد و کتب درسی، صورت نگرفته و هرچند تحلیل محتوای کتب درسی در نسبت با مفاهیم متعددی تاکنون صورت گرفته است، اما مفهوم مسجد به طور مشخص در کتب درسی مورد بررسی و مذاقه، قرار نگرفته است. در ادامه به تعدادی از پژوهش‌های انجام شده در حیطه‌های مرتبط اشاره می‌شود.

۱. همتی فر و فرمهینی و رهنما (۱۳۹۱) در مقاله خود با عنوان «بررسی جایگاه محوری مسجد در تربیت دینی با تأکید بر سند ملی تحول در آموزش و پرورش»، به بررسی جایگاه مسجد در آموزش و پرورش و به‌ویژه سند تحول پرداخته‌اند و در این مطالعه، مسئله تربیت دینی در مسجد و مدرسه را هدف خود قرار داده‌اند. در پژوهش حاضر با مقایسه مؤلفه‌های تربیت دینی در مسجد و

مدرسه، کارکردهای هرکدام از این نهادها در تربیت دینی تبیین شده است. در انتها نیز با بررسی مفهوم مسجد در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، نقش و اهمیت نهاد مسجد در آموزش و پرورش، مورد بررسی و تبیین قرار گرفته است.

۲. نعمتی و یزدانی (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «راهکارهای توسعه فرهنگ اقامه نماز جماعت در مدارس با محوریت سند تحول بنیادین»، عدم آگاهی از فریضه جماعت، عدم عاملیت معلمان به فریضه نماز جماعت، محیط نامناسب، تداخل فعالیت‌های درسی و شخصی با نماز جماعت را از مهم‌ترین عوامل عدم اقامه نماز جماعت در میان دانش آموزان برشمرده‌اند.

۳. بهرامی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «تبیین نقش تربیتی مسجد به‌عنوان محور تربیت دینی غیررسمی؛ مطالعه موردی: مسجد امام حسن مجتبی (ع) مشیریه تهران» به بررسی نقش مسجد به عنوان نهاد تربیت غیررسمی در تربیت دینی پرداخته است. او در این پژوهش به طراحی یک الگوی عملیاتی در راستای نقش‌آفرینی هر چه بیشتر مسجد در نهاد تربیت دینی، مبادرت ورزیده و در راستای ارائه این الگو، یکی از مساجد موفق استان تهران در امر تربیت و جذب دانش آموزان به مسجد را تجربه‌کاوی نموده است.

۴. ملا باقر نیری (۱۳۹۲) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی نقش نهادهای دینی در تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش کشور با تأکید بر نقش مساجد» به بررسی پنج موضوع محوری: ۱. ضرورت نقش‌آفرینی مساجد در فرآیند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش؛ ۲. نحوه ارتباط مساجد با نظام آموزشی؛ ۳. نوع آموزش‌هایی که در مساجد می‌تواند ارائه شود؛ ۴. ویژگی‌های مسجد مطلوب برای نقش‌آفرینی در فرآیند تحول و ۵. پیش‌بایسته‌های لازم برای ایفای نقش مطلوب مساجد برای تحول بنیادین می‌پردازد.

روش پژوهش

در این پژوهش با استفاده از روش مصاحبه به صورت نیمه ساختاریافته و مطالعات اسنادی به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته شده است و داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از روش تحلیل مضمون بررسی شده‌اند.

کتاب‌های بررسی شده در دوره آموزش عمومی (دبستان و متوسطه اول) که به مفهوم مسجد به طور مستقیم یا غیرمستقیم پرداخته شده است، عبارت‌اند از: ۱.

فارسی اول ابتدایی ۲. قرآن اول ابتدایی ۳. فارسی دوم ابتدایی ۴. هدیه‌های آسمان دوم ابتدایی ۵. هدیه‌های آسمان سوم ابتدایی ۶. فارسی سوم ابتدایی ۷. مطالعات اجتماعی چهارم ابتدایی ۸. هدیه‌های آسمان چهارم ابتدایی ۹. مطالعات اجتماعی پنجم ابتدایی ۱۰. مطالعات اجتماعی ششم ابتدایی ۱۱. مطالعات اجتماعی هفتم متوسطه اول ۱۲. پیام‌های آسمان هفتم متوسطه اول ۱۳. کار و فن‌آوری هشتم متوسطه اول ۱۴. پیام‌های آسمان هشتم متوسطه اول ۱۵. مطالعات اجتماعی هشتم متوسطه اول ۱۶. فارسی نهم متوسطه اول.

همچنین، تعداد ۱۳ مصاحبه با کارشناسان و مسئولان حوزه مسجد و کتب درسی آموزش و پرورش، صورت گرفته است که اطلاعات ایشان در جدول زیر آمده است:

جدول ۱. معرفی افراد مصاحبه شده برای پژوهش

مصاحبه‌شوندگان	سابقه علمی
۱م	مدیر سابق گروه علوم تربیتی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
۲م	پژوهشگر و نویسنده حوزه کودک و نوجوان
۳م	پژوهشگر و نویسنده حوزه کودک و نوجوان
۴م	مربی و فعال حوزه مسجد و نوجوان
۵م	مربی و فعال حوزه مسجد و نوجوان
۶م	پژوهشگر حوزه آموزش و پرورش و نوجوان
۷م	پژوهشگر مسائل تربیتی
۸م	پژوهشگر حوزه مسجد
۹م	اندیشمند حوزه تربیت دینی
۱۰م	اندیشمند حوزه تربیت دینی
۱۱م	رئیس گروه آداب و مهارت‌های زندگی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
۱۲م	کارشناس گروه حکمت و معارف اسلامی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
۱۳م	مدیر و فعال حوزه مدرسه

در ادامه برای تحلیل داده‌های مذکور از روش تحلیل مضمون با رویکرد شبکه مضامین، استفاده شده است. شبکه مضامین، روش مناسبی در تحلیل مضمون است که «آتراید استیرلینگ» آن را توسعه داده است. مضامین مختلف از منظر وی به سه دسته تقسیم می‌شوند: الف) مضامین پایه: مبین نکته مهمی در متن بوده و با ترکیب آن‌ها، مضمون سازمان دهنده ایجاد می‌شود؛

ب) مضمون سازمان دهنده: با دسته‌بندی و خلاصه‌سازی مضامین پایه به اصولی کلی تر ایجاد شده و واسطه مضامین فراگیر و پایه شبکه مضامین است؛
ج) مضمون فراگیر: در کانون شبکه مضامین قرار می‌گیرد و به‌عنوان مضامین فراگیری که بر کل متن حاکم هستند، نمایش داده می‌شوند (Attride-Stirling, 2001).
این روش، جزء تحقیقات کیفی است و روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی بوده و نیز فرایند یا ابزاری برای تحلیل داده‌هایی متنی است؛ به این صورت که داده‌های پراکنده و گوناگون را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. نمودار یک نسبت مضامین سه‌گانه را با هم نشان می‌دهد (بشیر، ۱۳۹۹).

یافته‌ها

هدف از این پژوهش، بررسی وضعیت موجود کتب درسی دوره آموزش عمومی در پرداخت به مفهوم مسجد و سپس احصاء وضعیت مطلوب معرفی این مفهوم در کتاب‌های درسی این دوره است؛ که برای نیل به این هدف، یافته‌ها در دو بخش مورد توجه قرار می‌گیرند: نخست، تبیین وضعیت موجود در کتب درسی دوره آموزش عمومی و دوم، تبیین وضعیت مطلوب در بیان خبرگان و کارشناسان حوزه مسجد و تربیت اسلامی.

بخش اول، پاسخ به سوال اول پژوهش و بخش دوم، پاسخ به سوال دوم پژوهش را پیجویی می‌کند.

بخش اول؛ تبیین وضع موجود معرفی مسجد در کتب درسی دوره آموزش

عمومی

یافته‌ها در این بخش، پاسخ به پرسش اول پژوهش (وضعیت موجود معرفی «مسجد» در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی به چه صورت است؟) را دنبال می‌کند.
محتوای موجود پیرامون موضوع مسجد در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی، بدین شرح می‌باشد:

جدول ۲. محتوای موجود پیرامون «مسجد» در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی

عنوان کتاب و پایه	ش صفحه و عنوان	محتوای موجود
فارسی؛ اول ابتدایی	نگاره ۹، در مسجد محله	<p>۱. تصویر فعالیت‌هایی که در مسجد انجام می‌شود (اذان گفتن، وضو گرفتن، نماز جماعت و قرآن خواندن)</p> <p>۲. تصویر چیزهایی که در مسجد هست (قرآن، جانماز، منبر)</p> <p>۳. انجام این پرسش‌ها از دانش آموزان:</p> <ul style="list-style-type: none"> ● اسم مسجد محل خود را بگو ● آیا تا به حال به مسجد رفته‌ای؟ چرا؟ ● مردم در مسجد چه می‌کنند؟ ● داخل مسجد چه چیزهایی را می‌بینی؟
	حرف «ض»	با خبر شدن از احوال یکدیگر به عنوان کارکرد مسجد (دعا برای دوستش رضا که به دلیل بیماری، مسجد نیامده و سپس عیادت از او)
قرآن اول ابتدایی	ذیل پیام قرآنی	پرسش از دانش آموزان ذیل آیه «یا بنی اقم الصلاة»: (خطرات خود را درباره رفتن به مسجد برای دوستان خود تعریف کنید)
فارسی دوم ابتدایی	مسجد محله ما	<p>۱. معرفی مسجد و کارکردهای آن از زبان امام جماعت (مسجد خانه خداست، وقتی برای نماز به مسجد می‌آییم، از حال یکدیگر باخبر شده و با همفکری، می‌توانیم کارهای خوب و بزرگ انجام دهیم)</p> <p>۲. عدم انحصار کارکرد مسجد در نماز خواندن در نگاه کودک (من همیشه فکر می‌کردم، مردم برای نماز خواندن به مسجد می‌آیند؛ نمی‌دانستم مسجد، کلاس‌های نقاشی، رایانه و عکاسی دارد. در آنجا کتاب‌خانه خوبی نیز برای کودکان وجود دارد.)</p> <p>۳. چهار تصویر از کارکردهای مسجد در فعالیت نگاه کن و بگو (نماز خواندن، قرآن، کتاب‌خانه و کلاس نقاشی)</p>
هدیه‌های آسمان دوم	جشن میلاد جشن بزرگ	اشاره به حضور دانش آموزان در مراسم جشن میلاد پیامبر (ص) و نیز امام زمان (عج) در مسجد و تزئین بودن مسجد برای این منظور

عنوان کتاب و پایه	ش صفحه و عنوان	محتوای موجود
هدیه‌های آسمان سوم	مهمانی بزرگ	۱. اشاره به اینکه در رمضان، مردم بیشتر از ماه‌های دیگر عبادت می‌کنند، در مسجد جمع می‌شوند و با خواندن نماز و قرآن با خدا حرف می‌زنند. ۲. ارائه شعری در این خصوص: پر می‌کشد دل من تا آسمان مسجد / پرکرده آسمان را بوی اذان مسجد
فارسی سوم	محلہ ما	تصویری از رنگ‌آمیزی دیوار مسجد که رنگ آن از بین رفته است.
	حوض فیروزه‌های	بیان داستان کودکی که می‌خواهد ماهی خود را در حوض مسجد قرار دهد؛ با ورود به مسجد با پسری با نام عرفان دوست شده؛ وضو می‌گیرد و در کنار عرفان در مسجد در صف نماز می‌نشیند.
مطالعات اجتماعی چهارم	محلہ ما	۱. معرفی مسجد به‌عنوان یکی از محل‌های اجتماع مردم در محلہ (یکی از محل‌های اجتماع مردم در محلہ، مسجد است. مردم در مسجد علاوه بر عبادت خدا با یکدیگر آشنا می‌شوند، از حال هم‌خبر می‌گیرند و برای حل مشکلات محلہ خود با یکدیگر مشورت می‌کنند. مسجد همچنین محل برگزاری مراسمی چون دعا، عزاداری و جشن‌های مربوط به عیدهای مذهبی است) ۲. تصویری از مسجد و نماز جماعت و توضیح ذیل آن (مردم پشت سر امام جماعت در صف‌های منظم روبه‌قبله می‌ایستند. امام جماعت جلوتر از همه در محراب قرار می‌گیرد) ۳. فعالیت (پرسش از نام مسجد محلہ و تحقیق درباره فعالیت‌هایی که در آن انجام می‌شود.)

محتوای موجود	ش صفحه و عنوان	عنوان کتاب و پایه
<p>۱. معرفی مهم‌ترین مساجد مسلمانان</p> <p>اولین مسجد ساخته شده توسط پیامبر نزدیک مدینه (قبا)</p> <ul style="list-style-type: none"> ● مسجدالنبی در مدینه (محل آرامگاه پیامبر) ● مسجدالحرام، بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مسجد (محل کعبه) ● مسجد کوفه (نامش بدون هیچ اطلاعاتی ذکر شده) ● مسجدالاقصی در کشور فلسطین و شهر بیت‌المقدس (در اشغال دشمنان اسلام) <p>۲. اشاره گذرا و تیتروار به کارکردهای مسجد در نامه کودک فلسطینی (مسجد محل تحصیل، محلی برای جمع شدن بزرگ‌ترها و محلی برای حل مشکلات مردم محله)</p> <p>۳. معرفی فعالیت‌های بچه‌ها که می‌توانند در مسجد داشته باشند، از طریق تصویر (نماز جماعت، قرآن، حلقه‌های گفت‌وگویی معارفی، غبارروبی)</p> <p>۴. آموزش مرحله‌به‌مرحله نماز جماعت با تکمیل جاهای خالی در متنی که به توصیف کامل یک نماز جماعت از زبان دانش‌آموزان پرداخته است</p> <p>۵. ارائه آیه «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» و پرسش از دانش‌آموزان درباره کیفیت عمل به این آیه (در فعالیت کلاسی)</p> <p>۶. اشاره به دو خطاهای پرتکرار در نماز جماعت در قالب تصویر (عدم رعایت اتصال جماعت و زودتر انجام دادن بخش‌های نماز از امام جماعت)</p> <p>۷. اشاره گذرا به این مفاهیم (مسجد بهترین مکان برای نماز، جمع شدن در مسجد موجب وحدت مسلمانان، یکی از فایده‌های مسجد: چاره‌جویی برای مشکلات مسلمانان، خوب است ذکرهایی که همراه امام جماعت خوانده می‌شود، آهسته بخوانیم، پاداش نماز جماعت بیشتر از فردی)</p> <p>۸. بیان این حدیث از رسول خدا (ص): هرکس وضو بگیرد و به سوی نماز جماعت حرکت کند، برای هر قدم که برمی‌دارد، خدا به او پاداش می‌دهد</p> <p>۹. ارائه شعری درباره مسجد (مثل نسیم): تا خدا پر می‌کشد، باز عطر یا کریم / سوی مسجد می‌روم، بی‌صدا مثل نسیم</p> <p>۱۰. درخواست تهیه گزارش از یکی از برنامه‌های مسجد (در قالب تکلیف)</p>	<p>ما به مسجد می‌رویم</p>	<p>هدیه‌های آسمان چهارم</p>

عنوان کتاب و پایه	ش صفحه و عنوان	محتوای موجود
مطالعات اجتماعی پنجم	فصل ۴: زیارت مکان‌های مقدس	۱. نام‌آوری از مسجد الحرام به‌عنوان بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مسجد دنیا و محل خانه کعبه، قبله‌گاه مسلمانان ۲. نام‌آوری از مسجد النبی به‌عنوان دومین مسجد مهم مسلمانان و محل آرامگاه پیامبر ۳. به‌تناسب سخن از مسجد النبی، معرفی آن از زبان مادر (نخستین کار پیامبر در شهر مدینه، ساختن مسجد و سپس تشکیل حکومت اسلامی بود. مسجد علاوه بر محل عبادت و نماز، مکانی برای آموزش و تربیت، داوری و حل اختلافات، مشورت و تصمیم‌گیری درباره مسائل مهم بود)
	سفر به کربلا ۲	نام‌آوری از مسجد کوفه به‌عنوان محل ضربت خوردن حضرت علی (ع)
مطالعات اجتماعی ششم	اصفهان، نصف جهان	معرفی مساجد تاریخی اصفهان (مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام) و درخواست تحقیق از دانش‌آموزان پیرامون مقایسه میان مساجد امروزی با این دو مسجد (چه تفاوت‌هایی میان این دو مسجد با مساجد جدید شهر یا روستای شما وجود دارد؟ به نظر شما چرا امروزه مساجدی با طراحی مشابه این دو مسجد را کمتر می‌بینیم؟)
مطالعات اجتماعی هفتم	جاذبه‌های گردشگری ایران	نام‌آوری از مساجدی که معماری زیبای اسلامی دارند (مسجد امام و شیخ لطف‌الله در اصفهان، مسجد جامع یزد و مسجد گوهرشاد در مشهد)
پیام‌های آسمان هفتم	نماز جماعت	اهمیت نماز جماعت (داستان توصیه پیامبر به نابینا برای رسیدن به مسجد با بستن طناب از منزل)
کار و فن‌آوری هشتم	معماری و سازه	ساخت ماکت یک مسجد در درس کار و فن‌آوری توسط دانش‌آموزان

عنوان کتاب و پایه	ش صفحه و عنوان	محتوای موجود
پیام‌های آسمان هشتم	نردبان آسمان	<p>۱. نماز در مسجد، یکی از آداب مهم نمازخواندن (مسجد خانه خداست و به نماز در آن توصیه شده است. در مساجد، همواره ذکر خدا جاری است و معنویت فراوانی در آن وجود دارد؛ از این رو، کسی که برای نماز به مسجد می‌رود، نمازش را با توجه بیشتری می‌خواند. انسان در مسجد مهمان خدا می‌شود و چه کسی از خداوند قادر در پذیرایی از مهمان توانا تر است؟)</p> <p>۲. بیان حدیثی از امام صادق (ع): «به مسجد آمدن را جدی بگیرید؛ چرا که مساجد خانه‌های خداوند در زمین هستند و هر کس با طهارت به مسجد برود، خداوند نام او را در میان زائران خود می‌نویسد.»</p>
مطالعات اجتماعی هشتم	کلید گنج‌ها (آداب دعا)	<p>دعا در مسجد از سیره امام باقر (ع): «هرگاه امام باقر حاجتی داشت، ابتدا چیزی صدقه می‌داد؛ سپس خود را معطر می‌ساخت و به مسجد می‌رفت و آنگاه در هنگام اذان ظهر به دعا می‌پرداخت»</p>
مطالعات اجتماعی هشتم	ظهور اسلام در شبه‌جزیره عربستان	<p>۱. تأسیس مسجد، نخستین اقدام مهم پیامبر پس از ورود به مدینه (نخستین اقدام مهم پیامبر پس از ورود به مدینه، ایجاد مسجدی برای انجام امور عبادی، اجتماعی، علمی و سیاسی بود. آن حضرت خشت اول مسجد را خود حمل کرد و مسلمانان به خصوص زنان در بنای مسجد مشارکت ورزیدند. مسجد علاوه بر آنکه مکانی برای عبادت و اجرای مراسم مذهبی به شمار می‌رفت، مرکزی برای مشورت و تصمیم‌گیری در باره امور سیاسی و نظامی و کانون اصلی سوادآموزی و فراگیری دانش نیز بود)</p>
ذیل موضوع «وقف» در بحث تعاون	تعریف مفهوم «وقف» و اشاره گذرا به وقف دانش‌آموزان (پس از اتمام کار ساخت مسجد در محله، من و خواهرم فاطمه، متوجه شدیم که مسجد هنوز به وسایلی نیاز دارد. من با همکلاسی‌هایم علی و امید، پول‌هایمان را روی هم گذاشتیم و یک سماور خریدیم و وقف مسجد کردیم. فاطمه هم با چند نفر از دوستانش، چند کتاب را وقف کتابخانه مسجد کردند)	<p>تعریف مفهوم «وقف» و اشاره گذرا به وقف دانش‌آموزان (پس از اتمام کار ساخت مسجد در محله، من و خواهرم فاطمه، متوجه شدیم که مسجد هنوز به وسایلی نیاز دارد. من با همکلاسی‌هایم علی و امید، پول‌هایمان را روی هم گذاشتیم و یک سماور خریدیم و وقف مسجد کردیم. فاطمه هم با چند نفر از دوستانش، چند کتاب را وقف کتابخانه مسجد کردند)</p>
فارسی نهم	دروازه‌های به آسمان	<p>متن شهید آوینی درباره خرمشهر و مسجد جامع آن برای روخوانی دانش‌آموزان (مسجد جامع خرمشهر، قلب شهر بود که می‌تپید و تا بود، مظهر ماندن و استقامت بود. مسجد جامع خرمشهر، مادری بود که فرزندان خویش را زیر بال‌وپر گرفته بود و در بی‌پناهی، پناه داده بود.)</p> <p>آنگاه که خرمشهر به اشغال متجاوزان درآمد و مدافعان ناگزیر شدند که به آن سوی شط خرمشهر کوچ کنند، باز هم مسجد جامع، مظهر همه آن آرزویی بود که جز در بازپس‌گیری شهر برآورده نمی‌شد. مسجد جامع، همه خرمشهر بود. قامت استوار ایمان ایران شهر بود.)</p>

در این بخش، ۴۵ مضمون پایه، ۹ مضمون سازمان دهنده و ۴ مضمون فراگیر از مطالعه، تحلیل و بررسی کتب درسی دوره آموزش عمومی از جدول فوق، استخراج شد که در جدول شماره (۱)، (۲) و (۳) قابل مشاهده است. لازم به ذکر است که معیار برای گزارش محتوای کتب، انتقال یک نکته یا مفهوم در ارتباط با مسجد بوده و از این رو، اشاره صرف به تصویر برخی مساجد یا نمای داخلی مساجد با رویکرد زیبایی‌شناختی یا هنری (به‌عنوان نمونه، نک: کتاب فرهنگ و هنر پایه هفتم، ۱۷ و ۲۳ و ۸۱؛ پایه هشتم، ۴۶ و ۸۳ و ۸۷؛ پایه نهم، ۳ و ۱۱۴ و ۱۰۹) در اینجا، مورد گزارش قرار نگرفته است.

جدول ۳. جدول مضامین پایه کتب درسی

شماره	مضامین پایه
۱	اذان، وضو، نماز جماعت و قرآن در مسجد
۲	قرآن، جانماز و منبر در مسجد
۳	آشنایی با مسجد محل
۴	رفت و آمد به مسجد
۵	فعالیت‌های مردم در مسجد
۶	شناخت محیط داخلی مسجد
۷	باخبر شدن از بیماری دوستان و عیادت
۸	آیه مرتبط با نماز و مسجد در قرآن
۹	خاطرات مسجد
۱۰	انجام کارهای خوب و بزرگ در مسجد
۱۱	برگزاری کلاس‌های گوناگون در مسجد
۱۲	برگزاری جشن‌های مذهبی در مسجد
۱۳	توجه بیشتر به مسجد در ماه مبارک رمضان
۱۴	توجه به اذان در مسجد
۱۵	تعمیر مسجد
۱۶	پیدا کردن دوست در مسجد
۱۷	مشورت در انجام امور محله
۱۸	احکام قبله و جلوتر بودن امام جماعت
۱۹	آشنایی با مسجد محل و فعالیت‌های آن

شماره	مضامین پایه
۲۰	آشنایی با مسجد قبا، مسجد النبی، مسجد الحرام، مسجد کوفه و مسجد اقصی
۲۱	حل مشکلات محل
۲۲	ارتباط دانش آموز از طریق مسجد با فلسطین
۲۳	فعالیت‌هایی همچون نماز جماعت، قرآن، حلقه‌های گفت‌وگو و غبارروبی در مسجد
۲۴	آموزش مراحل نماز جماعت
۲۵	تدبیر در مصادیق زینت‌های هر شخص در مسجد
۲۶	دو اشتباه رایج در نماز جماعت
۲۷	مسجد محلی برای وحدت مسلمین
۲۸	احکام ذکر در نماز جماعت
۲۹	ثواب نماز جماعت در مقایسه با نماز فردی
۳۰	ترغیب به حضور در مسجد
۳۱	آشنایی با برنامه‌های مسجد
۳۲	مسجد الحرام مهم‌ترین مسجد مسلمین
۳۳	مسجد النبی دومین مسجد مهم مسلمین و آرامگاه پیامبر (ص)
۳۴	تاریخ و کارکردهای مسجدهای مسجد النبی در زمان پیامبر (ص)
۳۵	نام‌آوری از مسجد کوفه به‌عنوان یک مسجد مهم (بدون هیچ معرفی)
۳۶	آشنایی با مساجد تاریخی ایران
۳۷	توجه به معماری اسلامی برخی مساجد
۳۸	اهمیت حضور در نماز جماعت در روایات
۳۹	ساخت ماکت مسجد
۴۰	تبیین اهمیت نماز در مسجد
۴۱	اهمیت حضور در مسجد در روایات
۴۲	اهمیت استجاب دعا با حضور در مسجد
۴۳	اهمیت نقش مسجد در تاریخ اسلام
۴۴	اهمیت وقف در مسجد
۴۵	نقش مسجد در مقاومت و دفاع سخت

۴ مضمون فراگیر موجود در کتب درسی عبارت‌اند از: کارکردهای مسجد، نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی، اهمیت مسجد و آشنایی با مهم‌ترین مصادیق مساجد که در ادامه به شرح و تبیین هرکدام از این موارد در کتب درسی مذکور خواهیم پرداخت.

الف) کارکردهای مسجد

با بررسی کتب درسی با دو نوع کارکرد مناسکی و اجتماعی نسبت به مسجد مواجه می‌شویم؛ کتب درسی در بخش کارکردهای مناسکی به مواردی از قبیل اذان، وضو، نماز جماعت، جمع خوانی قرآن و برگزاری برخی مراسم دینی به‌عنوان ظواهر شرعیات و مناسک، توجه کرده است. همچنین، مسائلی چون مراسم‌های مناجات، دعا، جشن‌ها و عزاداری‌های آیینی نیز به‌عنوان دیگر مراسم برگزار شده در مساجد، معرفی شده است. ماه مبارک رمضان نیز یکی از اوقات مهم و پر استقبال برای حضور در مسجد و انجام مناسک ذکر شده است. با بررسی موارد مطرح شده، نماز و به‌ویژه نماز جماعت، محوری‌ترین بخش از کارکردهای مناسکی مطرح شده در کتب درسی است و سایر موارد به تبع و حول نماز، معرفی و تعریف شده‌اند.

بخش کارکردهای اجتماعی دارای تنوع بسیاری است و از جمله این موارد، می‌توان به اطلاع از حال دوستان، عیادت، انجام برخی کارهای اجتماعی، برگزاری کلاس‌های مختلف مهارتی و علمی، کتابخانه، مشورت در راستای رفع امور و مشکلات محل، حلقه‌های گفت‌وگو و همچنین، آشنایی با مسائل کلان اسلام همچون مسئله فلسطین، وحدت مسلمین، مقابله با دشمنان از طریق مسجد و تبیین نقش تاریخی مسجد در اسلام اشاره نمود.

ب) نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی

کتب درسی در حیطه معرفی نحوه ارتباط و ایجاد سبک زندگی مسجدی به سه مؤلفه اصلی توجه کرده‌اند؛ نخست، انس با مسجد که می‌توان آن را مهم‌ترین بخش سبک زندگی مسجدی دانست. کتب درسی به وسیله تشویق به بیان خاطرات مسجدی، نشانه سازی از محیط داخل مسجد، مشخص کردن مسجد به‌عنوان محلی برای دوست‌یابی صحیح، بیان داستان برای ترغیب حضور و رفت‌وآمد به مسجد، طراحی فعالیت‌هایی برای آشنایی با برنامه‌های مسجد و فعالیت عملی ساخت ماکت مسجد به دنبال ایجاد انس و ارتباط با آن می‌باشد. دوم، خدمت به مسجد نیز یکی از راه‌های انس با

آن مطرح شده است. به نظر می‌رسد با وجود تشخیص اهمیت خدمت به مسجد، این مقوله در اولویت قرار نگرفته و تنها در سه مورد اشاره به آئین غبارروبی مسجد، تعمیر یا رنگ‌آمیزی مسجد (در قالب تصویر) و تبیین مسئله وقف به مسجد، باقی مانده است. سوم، احکام و آداب مسجد است که به طور مشخص می‌توان آن را سبک زندگی صحیح مسجدی از جانب دین دانست. در این قسمت تنها به بیان احکام نماز جماعت پرداخته شده و از بیان سایر احکام، خودداری شده است. از جمله احکام بیان شده نیز می‌توان به احکام قبله، تقدم امام جماعت و اشتباهات رایج در مسجد و نماز جماعت اشاره کرد.

ج) اهمیت مسجد

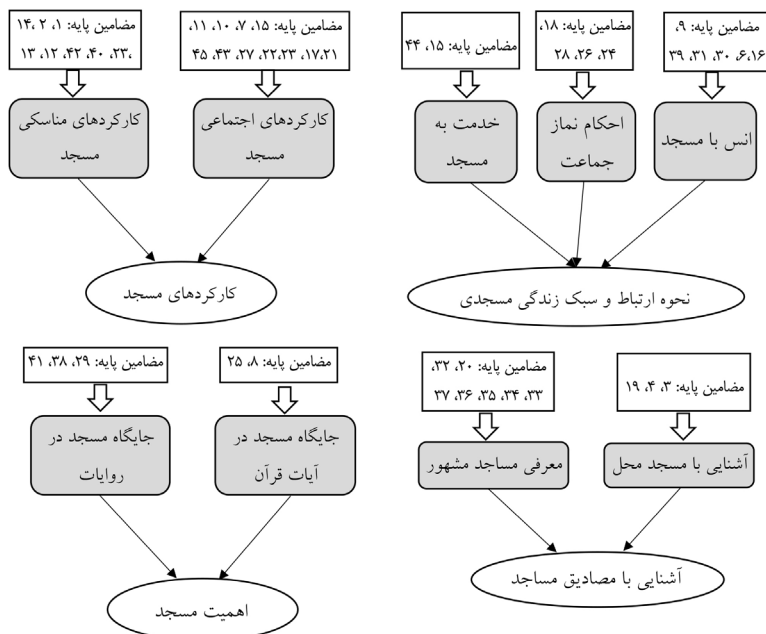
در کتب درسی در راستای تبیین اهمیت و ضرورت مسجد از دو بال آیات و روایات، استفاده کرده و با استفاده از این دو منبع غنی به تشریح دلایل اهمیت مسجد در قالب‌های گوناگونی پرداخته است؛ این موارد همچون مقایسه ثواب جماعت با فردی، داستان رسول‌الله و مرد نابینا، توصیه لقمان به فرزندش و... می‌باشند.

د) آشنایی با مصادیق مسجد

تحقیقاً برای برقراری ارتباط میان یک فرد با یک موضوع، نیازمند بیان واقعیات و مصادیق یک مسئله خواهیم بود. بر همین اساس، مسئله مسجد نیز باید با بیان مصادیق مشخص تبیین گردد. در همین راستا، کتب درسی به بیان مثال‌هایی از مساجد در دو حیطه پرداخته‌اند؛ اول، مساجد مشهور جهان و دوم، مسجد محل. در حیطه اول، مساجدی همچون قبا، مسجدالحرام، مسجدالنبی، مسجد کوفه و مسجدالاقصی معرفی شده‌اند و به صورت مختصر، تاریخچه آن‌ها بیان شده است (به جز مسجد کوفه که فقط نام آن ذکر شده است). همچنین برخی از مساجد ایران - که از نظر تاریخی و معماری سابقه خاص و درخشانی داشته‌اند - معرفی گردیده‌اند. در حیطه دوم نیز سعی بر آشنایی هر شخص با مسجد محل خود - که احتمال بیشتری برای مراجعه دارد - شده و در قالب فعالیت‌های بیرون از کلاس، سعی در ارجاع دانش آموز به مسجد محل شده است.

جدول ۴. جدول مضامین سازمان دهنده و فراگیر کتب درسی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	شماره مضامین سازمان دهنده	شماره مضامین پایه
کارکردهای مسجد	کارکردهای مناسکی مسجد	۱	۱۲، ۴۲، ۴۰، ۲۰، ۱۴، ۲۳، ۱ ۱۳
	کارکردهای اجتماعی مسجد	۲	۱۷، ۲۱، ۱۱، ۱۰، ۷، ۵ ۴۵، ۴۳، ۲۷، ۲۲، ۲۳
نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی	انس با مسجد	۳	۳۹، ۳۱، ۳۰، ۶، ۱۶، ۹
	خدمت به مسجد	۴	۴۴، ۱۵
	احکام نماز جماعت	۵	۲۸، ۲۶، ۲۴، ۱۸
اهمیت مسجد	جایگاه مسجد در آیات قرآن	۶	۲۵، ۸
	جایگاه مسجد در روایات	۷	۴۱، ۳۸، ۲۹
آشنایی با مصادیق مساجد	آشنایی با مسجد محل	۸	۱۹، ۴، ۳
	مساجد مشهور	۹	۳۶، ۳۵، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۲۰ ۳۷

نمودار ۱. مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر مسجد در کتب درسی

بخش دوم؛ تبیین وضع مطلوب معرفی مسجد در نگاه خبرگان و کارشناسان

یافته‌ها در این بخش، پاسخ به دومین پرسش این پژوهش (وضعیت مطلوب معرفی «مسجد» در کتاب‌های درسی به چه صورت باید باشد؟) را دنبال می‌کند. در این بخش از طریق مصاحبه نیمه ساختاریافته با خبرگان و کارشناسان حوزه مسجد و تربیت، نسبت به پاسخ به سؤالات و اهداف پژوهش اقدام شده است.

سؤالات پژوهش در مصاحبه از کارشناسان، عبارت‌اند از:

۱. فکر می‌کنید هدف خداوند از مسجد و نقش آن در طراحی کلان خدا برای تربیت

انسان (به منظور تربیت دینی او) چیست؟

۲. توانایی کودک یا نوجوان (در دوره ۹ ساله آموزش عمومی) برای دریافت یک

فهم ایده آل از مسجد چقدر است؟ به عبارت دیگر به نظر شما کودک و نوجوان

در دوره دبستان و متوسطه اول، قادر به درک چه سطحی از معارف است تا

متناسب با آن، معارف به وی منتقل شود؟

۳. با توجه به وضع موجود، معرفی مسجد در کتاب‌های درسی که در اختیارتان

گذارده شد، به نظر شما ذیل هر یک از عناوین چهارگانه بالا (اهمیت مسجد،

کارکردهای مسجد، مصادیق و آداب و مناسک)، چه مطالب و محتوای دیگری

نیز لازم است به مخاطب منتقل گردد؟ (لطفاً مصداقی بیان شود.)

۴. آیا مایل هستید مورد پنجمی را به آن اضافه کنید؟ کدام مورد؟ دلیل شما چیست؟

۵. کتاب درسی تا چه اندازه می‌تواند در راستای ایجاد انس دانش آموزان با مسجد،

مؤثر بوده و ایفای نقش کند؟ و در این راستا، چه تغییراتی را در کتاب‌های

درسی این دوره لازم می‌دانید؟

۶. به نظر شما کدام یک از اجزای برنامه درسی (آموزگار، دانش آموزان، محتوا،

روش انتقال محتوا، ارزشیابی و...) در راستای تحقق اهداف (معرفی مطلوب

مسجد برای دانش آموزان و انس وی با آن)، مؤثرتر عمل می‌کنند؟ چرا؟

در بخش خبرگان و کارشناسان، ۷۲ مضمون پایه، ۱۰ مضمون سازمان دهنده و ۳

مضمون فراگیر، استخراج شده است.

جدول ۵. مضامین پایه کارشناسان و خبرگان در تبیین وضعیت مطلوب مسجد در کتب درسی

شماره	مضامین پایه
۱	تجربه ایمان، احساسات دینی و پیاده‌سازی ایمان در زندگی
۲	کسب ایمان و جاری کردن آن در زندگی
۳	محل کسب علم و اعتقاد
۴	محل هدایت
۵	محل انجام فرایض و سنت‌ها
۶	محل خضوع و خشوع در برابر خدا
۷	محل کسب برادر دینی
۸	محل دوری از لغو
۹	محل کسب آرامش
۱۰	فهم صحیح نسبت به ماهیت مسجد
۱۱	ایجاد شوق و انگیزه در مسجد
۱۲	اثربخشی مسجد در زندگی
۱۳	ایجاد لذت از حضور در مسجد
۱۴	تبیین مسجد به‌عنوان محلی برای رشد از کودکی تا بزرگسالی و رسیدن از مادیات به معنویات بر اساس شرایط سنی مخاطب
۱۵	کسب تجربه معنوی در مسجد از پایه چهارم
۱۶	جایگاه مفهوم مسجد در کتب درسی بعد از خداشناسی
۱۷	تجربه حضور لذت‌بخش در مسجد در طول سال به دفعات
۱۸	تجربه گفت‌وگو لذت‌بخش با خدا
۱۹	تعمیق تدریجی به درک از مفهوم مسجد
۲۰	نقش الگو در مسجد
۲۱	تجربه مسئولیت در مسجد
۲۲	ارتباط با دوستان در مسجد
۲۳	حضور معنوی در مسجد به صورت اردویی
۲۴	تصویرسازی‌ها مطابق با واقعیات باشند
۲۵	توجه به جنبه‌های جمالی مسجد برای کودک
۲۶	انتقال اهمیت مسجد از دوست‌داستانی‌های کودک

شماره	مضامین پایه
۲۷	فرا درسی دیدن مسجد
۲۸	بیان کارکردهای مختلف مسجد در قالب تصویر
۲۹	فرا موضوعی دیدن مسجد
۳۰	اهمیت اعتکاف خاطره‌انگیز در مسجد
۳۱	روایات در رابطه با مسجد متبلور باشند
۳۲	مسجد محل زیارت مؤمنان و اجتماع آنان
۳۳	پایگاه اجتماعی مسجد
۳۴	تأکید بر روش‌های نوین انتقال محتوا مانند رسانه‌های تصویری و فعالیت‌های عملی
۳۵	تأکید بر نقش بسیار مهم معلم در مسجدی شدن دانش آموز
۳۶	تقویت بعد گرایشی دانش آموزان نسبت به مسجد
۳۷	نشان دادن لذت‌های حضور در مسجد
۳۸	بیان کارکردها و فایده‌های مسجد
۳۹	بیان کرامت‌ها و داستان‌های واقعی مسجد
۴۰	معرفی مساجد تاریخی و زیبایی‌های آنها
۴۱	مسجد محلی برای دوری از ناهنجاری
۴۲	مسئولیت سپاری به دانش آموزان در مسجد
۴۳	روش انتقال مبتنی بر مشترکات
۴۴	نقش الگو در مساجد
۴۵	ایجاد حس خوب نسبت به مسجد و تصویرسازی‌های مناسب و صحیح
۴۶	تغییر در بینش و شناخت کودک
۴۷	معرفی مسجد به عنوان یک موجود حی
۴۸	محل کسب علم
۴۹	محل کسب نظم
۵۰	محل اصلاح دین‌داری
۵۱	محل حضور خانوادگی
۵۲	معماری الهی مسجد
۵۳	فرا درسی دیدن مفهوم مسجد
۵۴	محلی برای تقویت نشاط سالم

شماره	مضامین پایه
۵۵	محلّی برای دوری از غفلت
۵۶	محلّ عبادت و بندگی
۵۷	مسجد محلّ مبارزه با طاغوت و توجه به حق
۵۸	تقویت حضور و نشستن در مسجد
۵۹	محلّ ارتباط مؤمنان
۶۰	محلّ دوست‌یابی
۶۱	محلّ امور حکومتی و سیاسی
۶۲	ایجاد مساجد دانش‌آموزی از طریق نزدیکی مکانی و انسانی مسجد و مدرسه
۶۳	معرفی الگوهای مسجدی
۶۴	بیان ثواب‌های فردی و جمعی مسجد
۶۵	تشویق دانش‌آموزان به حضور در مسجد
۶۶	تدریس دروس مرتبط با مسجد در خود مسجد
۶۷	مسجد محلّ ذکر کثیر
۶۸	خادم مسجد
۶۹	مسجد کانون طهارت
۷۰	مسجد کانون تقوای جمعی
۷۱	مسجد یک نهاد زنده و دارای روح
۷۲	عاملیت معلم

کارشناسان و خبرگان در رابطه با نسبت میان محتوای کتب درسی دوره آموزش عمومی و مسئله مسجد به سه مضمون فراگیر اشاره کرده‌اند که عبارت‌اند از: کارکردهای مسجد، نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی و روش انتقال محتوا که در ادامه به شرح هرکدام از این سه مضمون خواهیم پرداخت.

الف) کارکردهای مسجد

به طور مشخص، ۴ کارکرد اصلی را می‌توان برای مسجد بیان کرد که باید به تناسب در محتوای کتب درسی مطرح شود؛ کارکرد اول، کارکرد ایمانی است و مسجد، محلّی برای هدایت انسان‌ها، دوری از لغو، غفلت، ناهنجاری‌ها و کسب آرامش می‌باشد. کارکرد دوم، کارکرد مناسکی است و شامل مواردی از قبیل انجام فرایض، سنت‌ها و

شرکت در مراسم‌های دینی و عبادت‌های جمعی همچون اعتکاف بوده و هدف از آن، تجربه احساسات دینی در زندگی می‌باشد (م ۲ و م ۳). یکی دیگر از کارکردهای مسجد، علمی و معرفتی است؛ در این کارکرد، مسجد به‌عنوان یک پایگاهی برای رشد علمی و معرفتی در نظر گرفته می‌شود و دایره رشد علمی از تقویت درسی تا دریافت صحیح آموزه‌های دینی و اعتقادی را شامل می‌شود. به عقیده کارشناسان، در حقیقت، مسجد یک سبک زندگی خردورزانه را می‌سازد چراکه:

- مسجد به نظم کمک می‌کند؛ مسجد موجب می‌شود انسان هر روز سر ساعت مشخصی کاری را هماهنگ و بر اساس نظم مشخصی، هماهنگ با دیگران انجام می‌دهد؛ همه در همان ساعت به یک‌طرف واحد می‌ایستند و این، نظم دقیقی را به نمایش می‌گذارد.

- مسجد به تصحیح دین‌داری و نیز ایجاد معرفت صحیح به‌عنوان داده‌هایی مناسب برای فرایند تفکر کمک می‌کند. اصطلاح «عِلْمًا مُسْتَطَرَفًا، أَوْ آيَةً مُحْكَمَةً»^۱ در روایات پیرامون کارکردهای مسجد، به این همین نکته اشاره دارد (م ۹).

- مسجد به رفع شبهات علمی از حیث جنبه‌های غیرمعرفتی کمک می‌کند؛ مشهور است که ابن‌سینا هر زمان مشکلی علمی پیدا می‌کرد، وضو می‌گرفت، به مسجد جامع شهر می‌رفت و دعا می‌کرد تا مسئله برایش حل می‌شد (م ۳).

دیگر کارکرد بسیار مهم مسجد نیز کارکرد اجتماعی می‌باشد. از آنجا که دین اسلام یک دین کاملاً اجتماعی است و مسجد نیز به‌عنوان پایگاه اجتماعی این دین، معرفی شده، یک مؤمن با حضور خود در مسجد، باید تأثیر این نهاد اجتماعی را بر روی زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی خود احساس کند. مهم است که دانش‌آموزان دریابند، مسجد محل زیارت و محل اجتماع بوده و نماز، یکی از کارکردهای مسجد و البته فرد، اجزای آن است که سایر اجتماعات را حول خود تعریف می‌کند (م ۷). از میان دیگر کارکردهای اجتماعی مسجد، می‌توان به تشکیل یک شبکه ارتباطی ولایی و مؤثر میان مؤمنان اشاره کرد. این شبکه‌سازی ولایی در مرحله اول، منجر به ایجاد روابط دوستانه میان مؤمنان یک شهر یا محل خواهد شد (مسجد بهترین محل برای دوست‌یابی) و در ادامه با تقویت و انس هرچه بیشتر، این شبکه می‌تواند با مشورت

۱. وَ كَانَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ع يَقُولُ مَنْ اخْتَلَفَ إِلَى الْمَسَاجِدِ أَصَابَ إِحْدَى الثَّمَانِ أَحَا مُسْتَفَادًا فِي اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَوْ عِلْمًا مُسْتَطَرَفًا أَوْ آيَةً مُحْكَمَةً أَوْ رَحْمَةً مُنْتَظَرَةً أَوْ كَلِمَةً تَرُدُّهُ عَنْ رُدَى أَوْ يَسْمَعُ كَلِمَةً تَدُلُّهُ عَلَى هُدًى أَوْ يَنْزِلُكَ ذَنْبًا حَسْبِيَّةً أَوْ حَيَاءً (ابن‌بابویه، ۱۴۱۳، ج ۱، ۲۳۷).

۲. برای مطالعه کامل داستان، نک: ابن‌خلکان، ۱۹۹۴، ج ۱۵۸، ۲.

یکدیگر به حل مشکلات فردی و اجتماعی جامعه، اقدام داشته باشند (م ۹)؛ لذا لازم است تا در محتوای کتب درسی به بیان کارکردها و فواید مسجد در سطح زندگی افراد مبادرت ورزیده شود. بدین صورت خواهد بود که هر دانش آموز، احساس خواهد کرد با حضور در مسجد، زندگی بانشاط و در عین حال، سالمی خواهد داشت. از جمله کارکردهای بسیار مهم دیگری که لازم است تا دانش آموزان در سطوح انتهایی دوره آموزش عمومی با آن آشنا شوند، آن است که مسجد با ایفای کارکرد معرفتی و نیز نظامی، محلی برای مبارزه با طواغیت در طول تاریخ بوده و در حال حاضر نیز از این ظرفیت برخوردار است (م ۱۱)¹.

ب) درک از مسجد و ارتباط با آن

درک از مسجد و ارتباط با آن مبتنی بر این فهم، در دو مؤلفه درک صحیح از مسجد و انس با آن خلاصه می شود. این پژوهش، معتقد است که درک صحیح از ماهیت مسجد و انس و ارتباط با آن، در اندیشه کارشناسان و خبرگان، مهم ترین عنصر در مسئله مسجد و تربیت می باشد. در ابتدا برای ایجاد درک صحیح در دانش آموزان نسبت به ماهیت و چیستی مسجد، می بایست از معارف غنی دینی در این موضوع بهره برد. در این راستا، می توان از آیات و روایات مرتبط با مسجد، استفاده بیشتری داشت و این محتوا را با زبانی ساده و داستانی متناسب با درک مخاطب به وی منتقل نمود (م ۵)؛ با مراجعه به آیات و روایات می بینیم:

- هدف از بنای مسجد، ذکر کثیر خدا است: «وَأَلُو لَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّهْدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا» (حج/۴۰) و جنگ برای حفظ مساجد است و این حفظ موضوعیت دارد (م ۸).
- مسجد، چنان عظمتی دارد که انبیاء خادم مسجد بوده اند و به این طریق، مخاطبان را نسبت به موضوع ترغیب کنیم: «أَنْ طَهَّرَا بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ» (بقره/۱۲۵)؛ از آنجا که مساجد هم بیت الله هستند، می توان آن ها را هم به نوعی موضوع آیه دانست (م ۹).
- مسجد، کانون طهارت است: «لَمَسْجِدٍ أُتِيَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ

۱. به تعبیر مقام معظم رهبری: «یکی از علل پیروزی این انقلاب مبارک در ایران اسلامی این بود که مردم به مساجد، اقبال پیدا کردند؛ جوانان، مساجد را پر کردند و علمای اعلام، مساجد را به عنوان مرکزی برای تعلیم، تربیت، روشنگری افکار و اذهان، مورد استفاده قرار دادند و مسجد، مرکزی برای حرکت، آگاهی، نهضت و افشای اسرار زمامداران فاسد و خودفروخته رژیم طاغوت شد. در دوره مشروطیت هم همین طور بوده است؛ در دوره ملی شدن صنعت نفت هم تا حدودی همین طور بود؛ در زمان انقلاب هم که این مسئله، به حد اعلی رسید» (خامنه ای، ۱۳۷۵).

- تَقُومَ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» (توبه/۱۰۸)؛ مراد از این طهارت، می‌تواند طهارت ظاهری یا حتی باطنی باشد. فرد با حضور پرتکرار در مسجد، به مرور صاحب ملکاتی می‌گردد که نتیجه آن، طهارت باطنی است (م ۲).
- مسجد، کانون تقوای جمعی است: «لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ...»؛ معنای تقوای جمعی از «خود نگهداری» - که معنای تقوای فردی است - به «هم نگهداری» تغییر می‌کند. حضور در مسجد باعث نگهداری و تقوای جمعی می‌شود؛ چنین تقوایی است که نزول برکات آسمانی و زمینی را به دنبال خواهد داشت: «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ...» (اعراف/۹۶). مسجد اساساً قرار داده شده برای مبارزه با نفس جمعی و این مبارزه از مبارزه با نفس فردی سنگین‌تر است و مسجد باید چنین نقشی را ایفا کند (م ۹).
 - مسجد یک موجود زنده با شعور و تشخیص خاص است و صرفاً یک جای فیزیکی نیست. اینکه مسجد از دیدن زائرانش خوشحال می‌شود، به نماز خواندن افراد در خودگواهی می‌دهد، از کسانی که غریبش گذاشتند، شکایت می‌کند؛ حق بر گردن ما دارد تا چهل خانه از هر طرف، همسایه دارد و... (م ۲).

در ادامه برای ایجاد درک صحیح نسبت به موضوع و انتقال معارف عمیق فوق، توجه به ویژگی‌های مخاطب و اقتضاء سن او در تبیین و تبلیغ مسجد مهم است. اگر حتی با روانشناسی رشد گلدمنی - که مورد نقد جدی است^۲ - به این مؤلفه توجه کنیم، می‌بایست با حرکت از محسوس به سمت انتزاعی، مفهوم مسجد و کارکردهای آن را برای دانش آموزان تبیین نماییم. بر این اساس، بین ۸ تا ۱۰ سالگی، کودکان ظاهر و فیزیک مسجد را می‌بینند و البته آنجا را مکانی محترم می‌شمارند. حدود ۱۱ - ۱۲ سالگی درمی‌یابند که مسجد محلی عبادت و ارتباط بهتر با خدا است و از ۱۳ سالگی به بعد (متوسطه اول)، به تدریج، می‌توانند مسجد را جایی برای کسب ایمان و تحقق ایمان در خود کشف کنند؛ جایی که مؤمنان در آن جمع شده و این اجتماع، آثار و برکات به‌خصوص می‌یابد؛ لذا در ابتدا انگیزه‌ها و کارکردهای مادی، می‌تواند او را به مسجد بکشاند و به تدریج در انتها، انگیزه‌های معنوی جایگزین می‌گردد. همچنین در ابتدا اثرات مادی مسجد را درک می‌کند و در انتها، اثرات معنوی آن را متوجه خواهد شد. طبق این دیدگاه چون خداوند در ۱۳ سالگی به بعد درک می‌شود، مقولاتی مانند

۱. برای مطالعه متون روایی در این خصوص، نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ۶۱۳؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ۵۴۴؛ همو، ۱۳۷۶، ۴۲۲.

۲. برای مطالعه بیشتر، نک: نوذری، ۱۳۹۰، سرتاسر مقاله.

خانه خدا و جایگاه آن را نیز در ۱۳ سالگی به بعد درک می‌کند؛ که البته نگاه اسلامی متفاوت است و مبتنی بر آن، کودک در سنین قبل از ۱۳ سالگی هم به تناسب قادر به درک شهودی از خدا و ارتباط شهودی با او است و می‌تواند با خدا، ارتباط برقرار کرده و ایمان را در حد انجام کارهای خوبی که خدای مهربان به آن‌ها دستور داده، بفهمد و مسجد را نیز در همین بستر و زمینه به‌عنوان خانه خدا درک کند. (م ۱)

در کنار ایجاد این شناخت و درک صحیح و در نتیجه آن، ارتباط مبتنی بر معرفت و سپس ملکه شدن و انس با مسجد، اهمیت بیشتری دارد. پیش از ورود به این بحث باید افق انتظار از کتاب درسی را تعیین نمود. به نظر می‌رسد، سطح و حد کتاب درسی، ساخت بینش صحیح نسبت به موضوع مسجد باشد و البته صرفاً زمینه‌هایی را نیز برای انس دانش‌آموزان با مسجد فراهم می‌کند (م ۱۲). با این توضیح و در راستای ایجاد این زمینه باید توجه داشت یک دانش‌آموز و به طور کلی یک انسان برای حضور در یک محیط، نیازمند آن است که ابتدا متمایل به طبع او باشد. این امر به‌ویژه در میان نوجوانان پراهمیت‌تر است؛ لذا باید مسجد را به‌صورت یک نهاد نشاط‌آور و لذت‌بخش، در عین رعایت حریم‌ها به دانش‌آموز معرفی کرد. به‌عنوان مثال، می‌توان فعالیت‌هایی را در نظر گرفت تا برخی از دروس مرتبط با مسجد یا حتی غیر مرتبط در داخل مسجد و فضای باز آن، تدریس شوند یا در طول سال به مناسبت‌های مختلف، دانش‌آموزان در مسجد حضور پیدا کنند که این حضور، می‌تواند به صورت اردویی یا در راستای انجام فعالیت‌های کلاسی و حتی غبارروبی مسجد باشد، به‌گونه‌ای که دانش‌آموز در کنار همسالان و معلم خود، یک‌بار در سال تحصیلی غبارروبی یا آماده‌سازی مسجد برای برگزاری یک مراسم را تجربه کند (م ۴). کسب تجربیات معنوی در سنین نوجوانی و جوانی، باعث شکل‌گیری هویت دینی فرد و انس با مسجد خواهد شد و البته که این اتفاق در سنین نوجوانی، راحت‌تر نیز خواهد بود لذا با ایجاد بستر و ظرفیت مناسب مثل اعتکاف‌های دانش‌آموزی، می‌توان به این مهم دست پیدا کرد. تجربه سال‌های اخیر، نشان داده که اقبال دانش‌آموزان خصوصاً در دوره متوسطه اول به این ظرفیت عظیم، خوب است و کتاب درسی با انعکاس این تجربه معنوی و حس زیبای عبادت، می‌تواند در گرایش هر چه بیشتر دانش‌آموزان به این موضوع ایفای نقش نماید (م ۱۰).

از جمله موارد دیگری که می‌تواند به انس یک نوجوان به مسجد کمک کند، ایجاد یک فعالیت عملکردی مستمر در طول سال با مسجد است. این فعالیت می‌تواند با به

دست آوردن یک مسئولیت در مسجد شروع شود که به طور جدی انس با مسجد را با حسی خوشایند برای دانش‌آموزان، رقم خواهد زد (م ۸).

در پایان این بخش، لازم به ذکر است که با جمع‌بندی نظر خبرگان، محتوای کتاب درسی برای ایجاد درک صحیح نسبت به مفهوم مسجد و ایجاد زمینه انس دانش‌آموزان، می‌بایست ذیل این چهار موضوع کلی تدوین و ارائه گردند (م ۱):

- ایجاد فهم درستی در کودک نسبت به ماهیت مسجد؛
- ایجاد انگیزه در وی برای حضور در مسجد؛
- ایجاد درک نسبت به اثربخشی این حضور در زندگی (چه آثاری برای حیات انسانی دارد؟)؛
- ایجاد لذت از حضور در مسجد (درک قلبی - شهودی و خوشامد).

ج) روش انتقال محتوا

در نظر خبرگان و کارشناسان، اصلاح محتوای کتب درسی، صرفاً راه‌حل نهایی برای انس دانش‌آموز با مسجد نیست، بلکه روش انتقال این محتوا نیز بسیار حائز اهمیت است. بخشی از فرایند اصلاح روش به تغییراتی در کتاب درسی مربوط شده و البته بخش عمده‌ای از آن، وابسته به روش آموزشی معلم و سپس پیگیری والدین است (م ۸). از جمله مواردی که به کتاب درسی مربوط می‌گردد، نگاشت مفهوم مسجد در یک مکان مشخص در کتب درسی است؛ موضوع مسجد باید فرا درسی دیده شود و چنانچه در زندگی روزمره، بخشی از زندگی مؤمن را شکل داده و در زندگی او جاری و ساری است، محتوای آموزشی آن نیز در دروس گوناگون جاری و ساری باشد و هر جا به تناسب بخش مربوطه مطرح گردد، به‌عنوان نمونه در درس مربوط به دوست‌یابی، مسجد بهترین محل دوست‌یابی، در درس مربوط به کمک به دیگران، مسجد بهترین محل برای مواسات اجتماعی، در درس مربوط به خداشناسی، مسجد خانه خدا روی زمین و به همین منوال معرفی گردد. در دیدگاه برخی کارشناسان، اگر بخواهیم یک جای اصلی را برای طرح موضوع مسجد تعیین کنیم، برخلاف وضع موجود که درس در بخش احکام یا مراسم دینی قرار گرفته است، آن مکان بلافاصله بعد از آموزش خداشناسی بوده، زیرا حالا که خدا شناخته شده، به دلیل اینکه بسیار مهربان و بخشنده است و دوست دارد ما به زیارتش برویم، جایی را برای زیارتش قرار داده که نامش مسجد است (م ۶). پس مفهوم مسجد از خداشناسی جدا نیست. حال اگر هم این مفهوم در بخش احکام می‌آید، لازم است تا قبل از آموزش احکام نماز فردی

قرار گیرد؛ به عبارت دیگر از آنجاکه نماز جماعت به هر طریقی اولی بر نماز فردی است، لذا این امر باید در نحوه آموزش احکام نیز خود را نمایان کند. بدین صورت که دانش آموز ابتدا احکام نماز جماعت را یاد گرفته و در ادامه، متوجه گردد که در صورت ضرورت، می تواند نماز خود را به فردی بخواند. با این سبک از آموزش، دانش آموز ابتدا انگاره نماز جماعت در ذهنش ثبت و پرتنگ خواهد شد (م ۱۳).

از جمله دیگر مواردی که در انتقال محتوا مهم است، معرفی الگوهای مورد پذیرش دانش آموزان و نمونه های عینی غایب یا حاضر است که نسبت عمیقی با مسجد داشته یا دارند (روش الگویی). به بیانی دیگر معرفی الگوهای شاخص مسجدی از میان علما، شهدا یا حتی از میان معلمان و مربیان مدرسه، می تواند در راستای عینی سازی کارکردهای مسجد بسیار کارا باشد (م ۵). همچنین، لازم است تا در روش انتقال محتوا به ابزارهای رسانه ای گوناگون به غیر از متن مکتوب توجه داشت. تصویرسازی هایی مطابق واقعیت و متناسب سن مخاطب، توجه به جنبه های جمالی مسجد در تصویرسازی ها (مساجد زیبا، زیبایی های مسجد، امام جماعت و نمازگزاران در سطح متوسط دین داری جامعه)، استفاده از نمادها و زیبا در این خصوص یا حتی تشویق دانش آموزان مستعد و توانمند به ساخت مستند داستانی و تهیه گزارش از فعالیت های مسجد محل و سپس، برپایی نمایشگاه از آثار از جمله این موارد است (م ۶).

در انتها نگاه و رویکرد تلفیقی میان دروس مختلف در ارائه محتوای مرتبط با مسجد، بسیار کارساز است و نباید این مفهوم صرفاً در کتب دینی و قرآن مطرح شود. این تلفیق، می تواند با دروس مختلفی از جمله هنر، کار و فن آوری، ریاضی و علوم باشد تا سبک زندگی دینی و مسجدی در همه ساحت های علم برای دانش آموز جاری شود. البته این تلفیق به معنای نام آوری صرف از مسجد در این دروس نیست؛ بلکه طراحی تلفیقی اهداف آموزشی مورد نظر است تا بخشی از محتوای آموزشی پیرامون مسجد در این دروس به دانش آموزان منتقل گردد (م ۱۱ و م ۱۲).

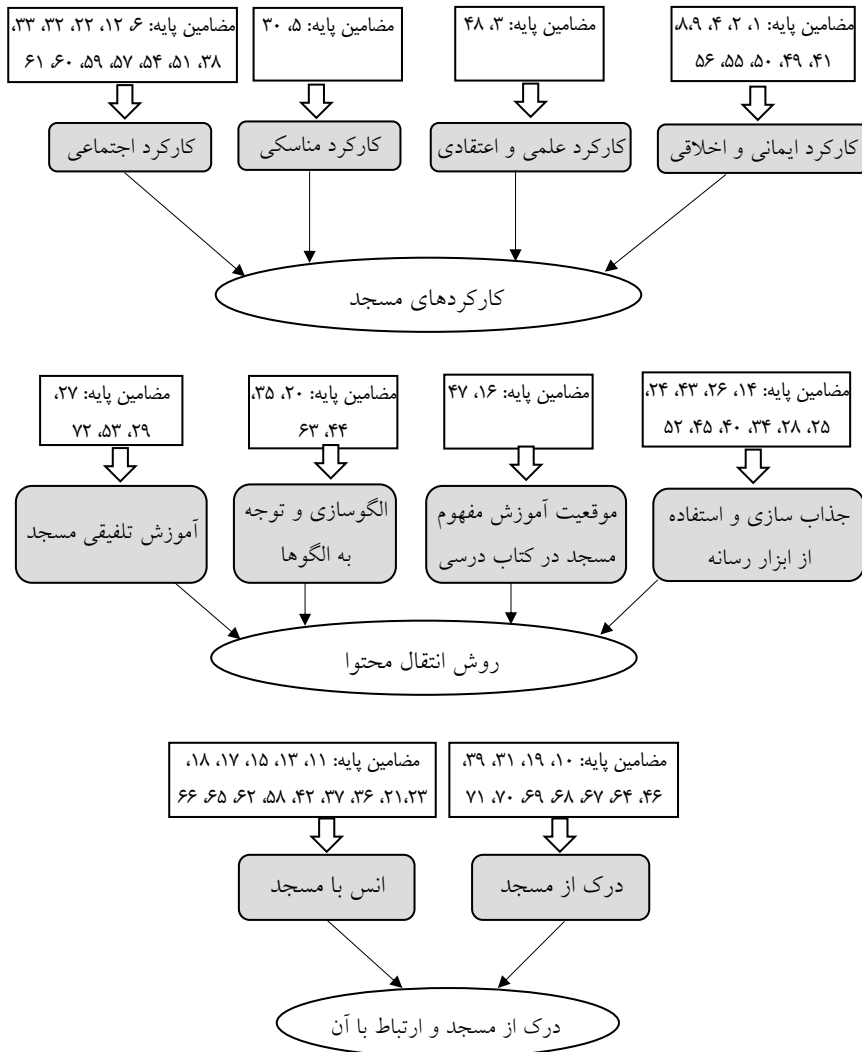
البته این تغییرات، لازم اما کافی نیستند و روش تعامل و تدریس معلم و سپس، دغدغه و پیگیری والدین نسبت به موضوع اهمیت ویژه ای دارد. به طور قطع، معلم یا والدینی که خود عامل به موضوع باشند و از روی اعتقاد درونی با دانش آموزان گفت و گو کنند، اثر بسیار بیشتری بر مخاطب گذارده و از سوی دیگر، معلمی که خود اعتقادی به موضوع نداشته یا حتی به خلاف آن، معتقد است و با اجبار نظام آموزشی به گفت و گو با دانش آموزان پیرامون موضوع می نشیند، توفیق چندانی در تحصیل

اهداف نمی‌یابد و این ظاهرسازی برای دانش‌آموز تأثیر چندانی بر مرتبی ندارد و گاه اثر عکس خواهد گذاشت^۱ (۱۲م).

جدول ۶. مضامین سازمان دهنده و فراگیر کارشناسان و خبرگان

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	شماره مضامین سازمان دهنده	شماره مضامین پایه
کارکردهای مسجد	کارکرد ایمانی و مناسکی	۱	۵۰، ۴۹، ۴۱، ۸، ۹، ۴، ۲، ۱ ۵۶، ۵۵
	کارکرد علمی و اعتقادی	۲	۴۸، ۳
	کارکرد مناسکی	۳	۳۰، ۵
	کارکرد اجتماعی	۴	۵۱، ۳۸، ۳۳، ۳۲، ۲۲، ۱۲، ۶، ۶۱، ۶۰، ۵۹، ۵۷، ۵۴
درک از مسجد و ارتباط با آن	درک از مسجد	۵	۶۷، ۶۴، ۴۶، ۳۹، ۳۱، ۱۹، ۱۰ ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۶۸
	انس با مسجد	۶	۲۱، ۲۳، ۱۸، ۱۷، ۱۵، ۱۳، ۱۱ ۶۶، ۶۵، ۶۲، ۵۸، ۴۲، ۳۷، ۳۶
روش انتقال محتوا	جذاب سازی و استفاده از ابزار رسانه	۷	۳۴، ۲۸، ۲۵، ۲۴، ۴۳، ۲۶، ۱۴ ۵۲، ۴۵، ۴۰
	موقعیت آموزش مفهوم مسجد در کتاب درسی	۸	۴۷، ۱۶
	الگوسازی و توجه به الگوها	۹	۶۳، ۴۴، ۳۵، ۲۰
	آموزش تلفیقی مسجد	۱۰	۷۲، ۵۳، ۲۹، ۲۷

۱. به تعبیر علامه طباطبائی، تربیت صالح تنها از مربی صالح محقق می‌شود و مربی فاسد جز اثر فاسد بر تربیتش مرتب نمی‌شود، هرچند که شخص فاسد، تظاهر به صلاح کند و در تربیت، روش صحیح را رعایت کند (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۲، ۳۵۷).

نمودار ۲. مضامین سازمان دهنده و فراگیر کارشناسان و خبرگان

نتیجه گیری

میان آنچه پیرامون «مسجد» در کتب درسی موجود است و به اصطلاح، وضعیت موجود تلقی می‌گردد و آنچه در نظر کارشناسان و خبرگان حوزه تربیت و مسجد بوده، فاصله وجود دارد. البته که در کتب درسی، سبک زندگی مسجدی، به‌ویژه احکام و آداب آن و کارکردهای مسجد، مورد تأکید است. در نظر کارشناسان در این حوزه نیز این دو مورد،

بسیار تأکید شده است. در بحث کارکردهای مسجد در کتب درسی به کارکرد اجتماعی و مناسکی مسجد، پرداخته شده است و در این میان، کارکرد مناسکی، حجم بیشتری از محتوا را به خود اختصاص داده و شامل برگزاری نماز و مراسم‌های دینی در مسجد می‌گردد. کارکرد اجتماعی مسجد نیز با مصادیقی چون اطلاع از حال دوستان، عیادت، انجام برخی کارهای اجتماعی و...، مورد اشاره قرار گرفته است. به نظر می‌رسد در بحث کارکرد مناسکی تمرکز ارائه محتوا به طور ویژه در زمان پایان دوره دوم دبستان و ابتدای دوره متوسطه اول باشد و همچنین در کارکرد اجتماعی نیز در سنین متوسطه اول که این مفاهیم بهتر درک می‌شوند باید مورد توجه بیشتری قرار بگیرد.

دو کارکرد اخلاقی- ایمانی و علمی- اعتقادی کمتر در محتوای کتب درسی، مشاهده می‌شوند که نیازمند تقویت هستند. انتهای دوره متوسطه اول زمان مناسبی جهت پرداخت به این دو کارکرد می‌باشد. به نظر می‌رسد در راستای تقویت کارکرد مناسکی مسجد، مسئله اعتکاف نیازمند پرداخت جدی‌تر است و از آنجا که اعتکاف امری مستحب و دارای احکام ویژه‌ای می‌باشد که حتماً باید شأن آن رعایت و فهم آن برای مخاطب درک شود پایان دوره متوسطه اول زمان مناسبی برای پرداخت به آن در کتب درسی است. لذا پیشنهاد می‌شود با توجه به گسترش اعتکاف میان دانش‌آموزان نسل جدید و نیاز به تبیین این مسئله، مبحث اعتکاف در کتاب پیام‌های آسمان نهم اضافه شود. با توجه به اجتماعی بودن دین اسلام و اصالت اجتماع در آن و نیز تمایل بیشتر دانش‌آموزان متوسطه اول به فعالیت‌های اجتماعی، کارکرد اجتماعی مسجد نیز برای این سنین نیاز به تقویت و بازنگری با توجه به نیازهای روز دارد.

در بحث تبیین اهمیت مسجد و نیز معرفی مهم‌ترین مساجد مسلمانان نیز به نظر می‌رسد، محتوای مناسبی در کتب درسی وجود دارد و شاید تنها بتوان با بازنگری در محتوا، مطالب دقیق‌تری را انتخاب کرد. در خصوص نحوه ارتباط و سبک زندگی مسجدی، سه مؤلفه معرفی احکام و آداب مسجد، خدمت و خادمی در مسجد و از همه مهم‌تر انس با مسجد در کتب درسی موجود، مورد توجه قرار گرفته است که در این میان به نظر می‌رسد محتوای کتب در ایجاد ارتباط و انس با مساجد محل، دارای ضعف جدی هستند. البته که این عدم ارتباط، می‌تواند ناشی از ویژگی‌های خود مساجد نیز باشد؛ اما در هر صورت، فعالیت‌های عملکردی کتب درسی دوره آموزش عمومی نیازمند بازنگری جدی در راستای ایجاد ارتباط وثیق با مساجد محلات هستند. شاید بتوان گفت مهم‌ترین امر در کتب درسی همین فعالیت‌های عملکردی باشند

لذا پرداخت به این مسئله از ابتدا در جهت انس دانش آموزان بسیار ضروری به نظر می‌رسد. بر این اساس لازم است تا از ابتدای دوره دوم دبستان به مسئله انس با مسجد و فعالیت‌های عملکردی در این راستا، در کتب درسی پرداخت بیشتری صورت گیرد. همچنین طبق نظر برخی کارشناسان، می‌توان با همکاری میان حوزه علمیه، سازمان تبلیغات و آموزش و پرورش، مساجد تخصصی دانش‌آموزی در داخل یا مجاورت مدارس - که امام جماعت آن در مدرسه نیز مسئولیت پررنگی داشته باشد - ایجاد شود. این امر موجب آشنایی و انس هر چه بهتر میان نسل جدید و مسجد خواهد شد. البته که تحقق این امر، نیازمند اصلاح فرایندها و حل مسائل قانونی است.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، درک صحیح از ماهیت مسجد و انس و ارتباط با مسجد مبتنی بر آن، در اندیشه کارشناسان و خبرگان، مهم‌ترین عنصر در مسئله مسجد و تربیت است. بر اساس معارف دینی، مسجد، محل ذکر کثیر الهی، کانون طهارت، کانون تقوای جمعی و موجودی زنده با شعور و تشخیص خاص است که این بینش خاص از طریق محتوای کتاب درسی می‌بایست برای مخاطب ایجاد گردد و اصلاً رسالت کتاب درسی در این اندازه بوده و انس، نتیجه این بینش و البته رفع موانع است. این شناخت به طور تدریجی و خلاصه بایستی از ابتدای دوره اول دبستان آغاز شده و تا پایان دوره آموزش عمومی ادامه یابد.

یکی دیگر از اصلی‌ترین ضعف‌های کتب درسی عدم استفاده از روش‌های گوناگون انتقال محتوا می‌باشد. به نظر می‌رسد علاوه بر استفاده از رسانه‌ها و روش‌های نوین آموزشی، لازم است تا با طراحی طرح درس‌های تلفیقی میان دروس مختلف نسبت به گسترش مفهوم مسجد در سایر دروس اقدام شود؛ که لازمه این امر، هم‌افزایی میان گروه حکمت و معارف اسلامی با سایر گروه‌های سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی برای نشر محتوای مسجد در گروه‌هایی همچون فارسی، علوم انسانی و علوم تجربی است.

در تبیین و ترغیب دانش آموزان به هر مفهوم یا مسئله‌ای، نیازمند عینی سازی آن هستیم، لذا برای ترویج نهاد مسجد نیز می‌بایست نقش مسجد در تربیت انسان‌های شاخص را برجسته کرد. به‌عنوان مثال، می‌توان در معرفی مسجد از شهدای مسجدی که شخصیت آن‌ها برای دانش‌آموزان دارای جذابیت است، استفاده کرد. در ادامه این پیشنهاد، از آنجا که نقش الگو در انس با مسجد، بسیار حائز اهمیت است، اگر معلمان، خود اهل مسجد باشند، ناخودآگاه دانش‌آموزان نیز به سمت مسجد رغبت پیدا می‌کنند.

یکی از نقدهای مهم ذیل روش آموزش، تعیین محل آموزش مفهوم مسجد و احکام آن است. در دیدگاه برخی کارشناسان، محل آموزش این مفهوم، بلافاصله بعد از آموزش خداشناسی است، چراکه پس از معرفی خدا، می‌بایست به خانه و محل زیارت او متناسب با درک مخاطب اشاره شود. حال اگر این مفهوم در بخش احکام می‌آید، لازم است تا قبل از آموزش احکام نماز فرادی قرار گیرد؛ تا ابتدا انگاره نماز جماعت در ذهن مخاطب ثبت و پررنگ شده و در ادامه، دریابد که در صورت ضرورت، می‌تواند نماز خود را به فرادی بخواند.

در پایان، طبق یافته‌ها و نظرات کارشناسان، بازنگری محتوای کتاب‌های درسی - به ویژه کتاب‌های درسی دینی در مقاطع گوناگون - صرف نظر از دوره تحصیلی در نگاهی کلان، ذیل موضوعات چهارگانه ایجاد فهم و بینش درست نسبت به ماهیت مسجد، ایجاد انگیزه برای حضور در مسجد، ایجاد درک نسبت به اثربخشی این حضور در زندگی و ایجاد لذت از حضور در مسجد، می‌بایست سازمان‌دهی و صورت‌بندی گردد.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

- ابن بابویه (۱۳۷۶). *الأمالی*. تهران: انتشارات کتابچی.
- ابن بابویه (۱۳۶۲). *الخصال*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- ابن بابویه (۱۴۱۳). *من لا یحضره الفقیه*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- ابن حیون نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵). *دعائم الاسلام*. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- ابن خلکان (۱۹۹۴). *وفیات الاعیان*. بیروت: دار صادر.
- احمد، منیرالدین (۱۳۸۴). *نهاد آموزش اسلامی: پایگاه اجتماعی دانشمندان مسلمان در پرتو تاریخ بغداد* (ترجمه محمدحسین ساکت). تهران: نگاه معاصر.
- افروغ، عماد و همکاران (۱۳۹۷)، *تعامل فرهنگی مسجد و جامعه از منظر آموزه‌های دینی*. فصلنامه علمی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۶(۲)، ۳۰-۵۷.
- باهنر، ناصر (۱۳۷۸)، *آموزش مفاهیم دینی همگام با روانشناسی رشد*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱). *المحاسن*. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱)، تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- بشیر، حسن (۱۳۹۹) تحلیل خبری - ارتباطی بحران کرونا و جامعه مخاطره‌آمیز. *فصلنامه رسانه*، ۳۱(۲)، ۵-۳۰.
- بهرامی، وحید (۱۳۹۴)، *تبیین نقش تربیتی مسجد به‌عنوان محور تربیت دینی غیررسمی؛ مطالعه موردی: مسجد امام حسن مجتبی (ع) مشیریه تهران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹). *وسایل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۹). *پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز*. تاریخ مراجعه: ۱۴۰۲/۱۱/۱۰. قابل دسترس در: farsi.khamenei.ir
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۵). *بیانات در دیدار با مردم قم*. تاریخ مراجعه: ۱۴۰۲/۱۱/۱۰. قابل دسترس در: farsi.khamenei.ir
- خمینی، روح الله (۱۳۷۸). *آداب الصلاة*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- دیلمی، حسن بن ابی الحسن (۱۴۰۸). *أعلام الدین*. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- سند تحول بنیادین (۱۳۹۰). تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

- قمی، محمد (۱۳۹۹). مسئولیت باکیست؟ تاریخ مراجعه: ۱۴۰۲/۱۱/۰۵ برگرفته از www.farsnews.ir
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۷). *فرهنگ‌نامه مسجد*. قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- سند تعامل مناسب مسجد با کودک و نوجوان (۱۳۹۷). تهران: مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- ملا باقر نیری، محسن (۱۳۹۲). بررسی نقش نهادهای دینی در تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش کشور با تأکید بر نقش مساجد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شاهد تهران، ایران.
- نظری، علی‌اشرف و حسن‌پور، علی (۱۳۹۱). مسجد و فرآیندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران. *همدان: فصلنامه علمی پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، ۱ (۴)، ۸۷-۱۱۱.
- نعمتی، محمدعلی و یزدانی، راضیه (۱۳۹۶). راهکارهای توسعه فرهنگ اقامه نماز جماعت در مدارس با محوریت سند تحول بنیادین. تهران: *فصلنامه مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی*، ۱۶ (۲)، ۵۳-۶۱.
- نوذری، محمود (۱۳۹۰). آموزش دین در دوره کودکی، ارزیابی انتقادی رویکرد روان‌شناختی. *مجله تربیت اسلامی*، ۱۳، ۱۷۳-۱۹۲.
- نوذری، محمود (۱۳۹۶). *روانشناسی تحول دین‌داری*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- همتی فر، مجتبی و همکاران (۱۳۹۱). بررسی جایگاه محوری مسجد در تربیت دینی با تأکید بر سند ملی تحول در آموزش و پرورش. *مجموعه مقالات همایش تعلیم و تربیت اسلامی*، ۱۳۰.

Holy Quran.

- Afroogh, Emad et al. (2017). Cultural interaction between mosque and society from the perspective of religious teachings. *Scientific Quarterly of Islam and Social Studies*, 6(2), 30-57. [In Persian]
- Ahmad, M. (2004). *Institute of Islamic Education: The Social Base of Muslim Scholars in the Light of Baghdad History* (translated by Mohammad Hossein Saket). Tehran: Negah Moaser. [In Persian]
- al-Kulayni, M. (1986). *Al-Kafi*. Tehran: Darul Kitab al-Islamiya. [In Persian]
- Attride-Stirling, J. (2001). "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research", *Qualitative Research*, Vol. 1, No. 3.
- Bahonar, N. (2008). *teaching religious concepts along with developmental psychology*. Tehran: International Publishing Company. [In Persian]
- Bahrami, V. (2014). *explaining the educational role of the mosque as the axis of informal religious education; Case study: Imam Hasan Mojtabi (AS) Mosque, Moshiriyeh, Tehran*. Master's thesis, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. [In Persian]
- Barqi, A. (1951). *Al-mahasen*. Qom: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah. [In Persian]
- Bashir, H. (2019). News analysis - Communication of Corona crisis and risky society. *Media Quarterly*, 31(2), 5-30. [In Persian]

- Deilami, H. (1987). *A'alam Al-din*. Qom: Al-alBayt Institute. **[In Persian]**
- Document of appropriate interaction of the mosque with children and adolescents*. (2017). Tehran: Center for dealing with mosque affairs. **[In Persian]**
- Fundamental Transformation Document*. (2018). Tehran: Supreme Council of Education. **[In Persian]**
- Guthrie, James W. (ed.) (2008). *Encyclopedia of Education*. New York.
- Hematifar, Mojtabi et al. (2011). Investigating the central position of the mosque in religious education with an emphasis on the national document of transformation in education. *Proceedings of Islamic Education Conference*, 130. **[In Persian]**
- Hor Aamili, M. (1988). *Wasa'il Al-Shia*. Qom: Al-alBayt Institute. **[In Persian]**
- Ibn Babawayh. (1943). *Al-Khasal*. Qom: Modaresin Society Publications. **[In Persian]**
- Ibn Babawayh. (1956). *Al-Amali*. Tehran: Kitabchi Publications. **[In Persian]**
- Ibn Babawayh. (1992). *Man La Yahduruhu Al-Faqih*. Qom: Modaresin Society Publications. **[In Persian]**
- Ibn Hayyun, N. (1965). *Da'aaim Al-Islam*. Qom: The Al-alBayt Institute. **[In Persian]**
- Ibn Khallakan. (1994). *Wafayat Al-A'ayan*. Beirut: Dar Sader. **[In Persian]**
- Khamenei, Seyyed Ali. (1996). *Statements in the meeting with the people of Qom*. Reference date: 10/11/1402. Available at: farsi.khamenei.ir. **[In Persian]**
- Khamenei, Seyyed Ali. (2010). *Message to the 19th national prayer meeting*. Reference date: 10/11/1402. Available at: farsi.khamenei.ir. **[In Persian]**
- Khomeini, Ruhollah. (1999). *Aadab Al-salat*. Tehran: Imam Khomeini Organization and Publishing Institute. **[In Persian]**
- Mohammadi Rei Shahri, M. (2008). *Mosque dictionary*. Qom: Dar Hadith Scientific and Cultural Institute. **[In Persian]**
- Mollah Baqer Neiri, M. (2012). *Investigating the role of religious institutions in the fundamental transformation of the country's education system, emphasizing the role of mosques*. Master's thesis, Shahid University of Tehran, Iran. **[In Persian]**
- National Curriculum of the Islamic Republic of Iran*. (2012). Tehran: Supreme Council of Education. **[In Persian]**
- Nazari, A. and HasanPour, A. (2011). Mosque and cultural processes of power in the system of the Islamic Republic of Iran. *Hamadan: Scientific Quarterly of Research Journal of the Islamic Revolution*, 1 (4), 111-87. **[In Persian]**
- Ne'mati, M. and Yazdani, R. (2016). Solutions for the development of the culture of performing congregational prayers in schools based on the fundamental change document. *Tehran: Quarterly Journal of Psychology and Educational Sciences*, 16(2), 53-61. **[In Persian]**

- Nowzari, M. (2011). Religious education in childhood, a critical evaluation of the psychological approach. *Journal of Islamic Education*, 13, 173-192. **[In Persian]**
- Nozari, M. (2016). *Psychology of religiosity evolution*. Qom: University and District Research Institute. **[In Persian]**
- Qomi, M. (2019). *Who is responsible?*. Reference date: 05/11/1402. Available at: www.farsnews.ir. **[In Persian]**
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein. (1390). *Al-Mizan fi Tafsir Al-Qur'an*. Beirut: Al-A'alami Institute. **[In Persian]**
- Tarr, J.E. Chávez, Ó. Reys, R.E. & J. Reys, B. (2006). *From the written to the enacted curricula: The intermediary role of middle school mathematics teachers in shaping students' opportunity to learn*. School Science and Mathematics.
- UNESCO (2005). *A Comprehensive Strategy for Textbooks and Learning Materials*. UNESCO, Paris.